

BÂNÎ ÇOBAN MUSTAFA PAŞA VE BİR OSMANLI ŞEHİRİ GEBZE

Dr.Fatih MÜDERRİSOĞLU

Sultan I. Selim (Yavuz) (1512-20) ve I. Süleyman (Kanuni) (1520-66) zamanında, önemli devlet görevlerinde bulunan Mustafa Paşa (d.?-öl.1529)'nın aslen Bosna'lı, ya da Arnavut kökenli olduğu ileri sürülür. Boşnak kökenli olması, lâkabından dolayı daha kuvvetli bir ihtimal olarak gözükmetedir.¹

Mustafa Paşa, önce Yeniçeri Ocağı'na alınarak 1514 Çaldıran Seferi'ne katılmış, sonra Saray'da yetişerek sırasıyla, "Kapıcıbaşı", "Beylerbeyi", "Rumeli Beylerbeyliği" görevlerinde bulunmuş, bu makamda iken, sadrazam Pir Mehmed Paşa'nın isteği ile I. Selim tarafından III. vezirliğe tayin edilmiştir². I. Süleyman döneminin ilk yıllarında da vezirliğe devam eden Mustafa Paşa, 1521 Belgrad Seferi'nde, Belgrad'a Tuna yönünden saldıran kuvvetlere komuta etmiştir. 1522'de, serdar olarak donanmanın başında Rodos Seferi'ne çıkan Paşa, kuşatma sırasında ölen Mısır valisi Hayr-Bay'ın yerine 24 Zilhicce 928 H./17 Aralık 1522'de Mısır valiliğine atanmıştır³. Recep 929 H./ Mayıs 1523 M.'ye kadar, yani 6,5 ay gibi kısa bir süre zarfında, çıkan isyanı bastırdığı için İstanbul'a dönmüş daha doğrusu geri çağırılmıştır.⁴ Bu olayı müteakip II. vezirlik görevini sürdürürken Şaban 935 H./ Nisan 1529 M. tarihinde İstanbul'da vefat etmiş, dolayısıyla kendi adına inşa ettirdiği en büyük vakıf eseri Gebze'deki külliyesinin içinde yer alan türbesine gömülmüştür. Yerine ise Kasım Paşa vezirliğe getirilmiştir.⁵

Tarihimizde "Çoban", "Gazi", "Boşnak", "Damat", "Mısırlı Paşa", "Polak", "Koca Lala" lâkablarıyla tanınan Mustafa Paşa, bu ünvanlarını çeşitli nedenlerden dolayı almıştır.⁶ Örneğin; doğduğu bölgeye izafeten "Boşnak"; Saray çevresinden evlenmesinden ötürü "Damat"; 1522'de, Rodos Seferi'ne katıldığından dolayı da "Gazi" ün-

vanlarıyla tanınmaya başlayan Paşa, kısa bir süre de olsa Mısır'da bulunduğundan lâkablarına "Mısırlı Paşa"yı da katmıştır. En yaygın lâkabı "Çoban"ın ise hangi olayın gerekçesi olarak takıldığı belli değildir. "Polak", H.Dernschwam'da, "Koca Lala" da sadece Evliya Çelebi'nin Seyahatname-sinde geçmektedir.⁷

1. Hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşamadığımız Mustafa Paşa'yı doğrudan, ya da dolaylı olarak ele alan başlıca çalışmalar şunlardır: Mehmed ibn-i Mehmed, *Nuhbetü'l-tevârih ve'l ahbar*, İstanbul 1276/1859-60; Peçevi İbrahim, *Peçevi Tarihi*, İstanbul 1281/1864; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, İstanbul 1312/1894; Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişâfı*, İstanbul 1936; İ.Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1947-61; İ.H.Konyalı, "Gebze", *Tarih Hazineleri*, 12 (1951); M.Tayyip Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952; S.Eyice, "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa) *Belleten*, 28/112(1964); A.Kuran, *Mimar Sinan*, İstanbul 1988; A.Ozcan, "Mimar Sinan'a Sipariste Bulunlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988; İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988; A.Sevim-Y.Yücel, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1989.
2. İ.H.Danişmend, *a.g.e.*, C.II, s.11.
3. *A.g.e.*, C.II, s.71-72,77-87,99-102.
4. İ.H.Uzunçarşılı, *a.g.e.*, C.II, s.316-17.
5. Mehmed ibn-i Mehmed, *a.g.e.*, s.46; Peçevi, *a.g.e.*, C.I, s.132; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, C.IV, s.372; M.Sözen vd., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul 1975, s. 164; G.Goodwin, *A. History of Ottoman Architecture*, London 1971, s.189.
6. İ.H.Danişmend, *a.g.e.*, C.II, s.454; S.Eyice, "Svilengrad...", s.729-56; Baltacı, *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s.320.
7. F.Babinger, *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*, München-Leipzig 1923, s.22-23; H.Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (çev.Y.Önen), Ankara 1988, s.209; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Rumeli-Solkol ve Edirne), (haz.İ.Parmaksızoğlu), Ankara, s.2411-42.

Kişiliğine gelince; başarılı bir devlet adamı, iyi bir asker olarak tanınmasının yanı sıra, döneminde saray entrikalarına karışmadığı kabul edilir ve devşirmeler içinde de bağlılığı ile dikkat çeker. Yaygın kabul edilen bir görüşe göre, I. Selim'in kızlarından biriyle, büyük bir ihtimalle Sultanazade Sultan Hanım Sultan (Şehzade Sultan)⁸ ile evlenen Mustafa Paşa, evliliğinin bir uzantısı sonucu II. vezirliğe yükselmiş olmalıdır. Bir bakıma Paşa'nın, Saray'la olan bağlantısının meslekî kariyerine yansıdığı iddia edilebilir. Çünkü, Saray'a damat olmuş diğer sadrazam ve vezirleri de düşüncecek olursak, idarî güçlerini Saray'a dayayan bir grup bâninin sonuçta ekonomik güçlerini artırdıkları, bu bağlamda vakıf sistemiyle de ekonomik güçlerini kan bağıyla ailelerine aktardıkları bilinmektedir. Nitekim Mustafa Paşa, vakfiyesine koydurduğu bir şarta göre, eşi Hanım Hatun'u mütevellî tayin etmektedir.

Bir bânî olarak Mustafa Paşa'nın sanatsal yönü irdelenirse şu bilgilere ulaşılır. Mustafa Paşa, Gebze ve Eskişehir'de birer büyük boyutlu menzil külliyesi (şehirlerarası çok amaçlı ana yollarda inşa edilen yapı toplulukları), Svilengrad (Cisr-i Mustafa Paşa) ve Edime-Söğütüdere'de köprü, Seyidgazi, Galata ve Boğazkesen'de sıbyan mektebi ile Edirne'de han ve hamamlardan oluşan eserlerin bânîsidir. Başta vakfiyeler olmak üzere, kitabe, tapu ve tahrir defteri gibi arşiv malzeme ile, seyahatname ve tarih yazarlarına ait eserlerin çeşitli yerlerdeki kayıtlarda Mustafa Paşa'nın adına rastlanılır.⁹

Paşa'nın, başmimar ve Hassa Mimarlık Teşkilatı ile olan bağlantısı ise şu şekilde ifade edilebilir. Gebze ve Eskişehir'deki menzil küllieleri başta olmak üzere, bânisi olduğu eserlerin mimar(lar)ı tartışmalıdır. En önemli hayratı Gebze incelenecek olursa külliye'nin mimarı tartışmalı olmakla birlikte, Mimar Sinan ile ilgili kayıtlarda (risale) ünlü mimarın adı geçmektedir. Oysa kitabe, vakfiye ve bâninin yaşam öyküsüne göre, 1523-29 yılları arasında tamamlanmış olması gereken külliye'nin mimarı, dönemin başmimarı Acem Ali zamanına rastlamaktadır. Yalnız, tasarımıyla dikkati çeken yapı topluluğunun, 1539-88 arasındaki zaman diliminde, yani sermimar Sinan döneminde onarılmış olabileceği düşünülebilir. Bu konudaki ayrıntılı görüşümüzü Acem Ali ve Mimar Sinan'ın yaşam öyküsü ile meslekî kariyerlerinden yola çıkarak daha ayrıntılı olarak Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi kapsamında bahsedeceğiz. Benzer şekilde aynı sorun kitabesine göre 1515, vakfiyeye göre ise, 1526 tarihli Eskişehir'deki külliyesi için de geçerlidir. Diğer eserlerinden Cisr-i Mustafa Paşa Köprüsü'nün ise Mimar Sinan'ın başmimar olmaktan önceki erken dönemine ait önemli bir eser olduğu anlaşılmıştır.¹⁰

Bânî-mimar bağlamında konuya yaklaştığımızda, dikkati çeken bir başka özellik, Mustafa Paşa'nın İstanbul-Üsküdar çıkışlı Anadolu Sol/Orta ve Sağ Yollarının ilk önemli menzil yeri (durulacak, konaklanacak mevki) Gebze'de, tasarımıyla

daha sonra inşa edilecek bazı küllieleri etkileyecek biçimde kapsamlı bir yapı topluluğu yaptırmış olmasıdır. Antik dönem yerleşmesinin dışında, Türk döneminde yeniden kurulan ve küçük bir yerleşme iken, Gebze'nin imârında önemli bir yere sahip olan külliye, gerek kendi bünyesine, gerekse Gebze'nin dışında, yol şebekesini kullanan diğer kişi ve kabilelerin de ihtiyaçları gözönüne alınarak bir yol üstü kuruluşu (menzil külliyesi) şeklinde tasarlanmıştır¹¹. Anadolu yol şebekesinin Sağ Kol güzergâhında, Gebze'den birkaç menzil ötedeki Eskişehir'deki külliye de yine aynı amaç doğrultusunda inşa edilmiştir. Büyük programlı külliye dışında Mustafa Paşa'nın önem verdiği iki yapı daha karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri, Rumeli Orta Yol güzergâhının Edime'den sonraki menzil yeri Svilengrad'da, Meriç Nehri üzerine inşa ettirdiği köprü, diğeri ise Edime İki Kapılı Han'dır. Ayrıca oldukça farklı yerlerde yaptırdığı sıbyan mektepleri ise onun eğitime verdiği önemin bir göstergesidir.

Mustafa Paşa, bânisi olduğu eserler için Anadolu ve Rumeli'de, İstanbul, Edime, Gebze ve Selanik başta olmak üzere, Yalova, İzmit, Balat, Eskişehir, Filibe, Pravadi, Tırhala, Tekirdağ ve Çirmen ile Arnavutluğun çeşitli yörelerinde gayri menkul ve menkuller vakfetmiştir. Ekonomik gücünü Sultan II. Bayezid (1481-1512), I. Selim ve I. Süleyman tarafından kendisine ve eşi için yapılan zengin temliklere borçlu olan Paşa her eseri için zengin vakıflar tesis etmiştir¹². Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'deki külliyesi kapsamında ayrınıtısına gireceğimiz vakfiyeye göre, arazi, mezra, bostan, değirmen, ev, hamam ve dükkânların ürün, kira ve satışından elde edilen gayri menkul geliriyle, nakit para, hayvan ve kölelerden oluşan menkullerin değeri oldukça yüksek meblağ tutmakta idi. Ayrıca Paşa, Gebze'deki külliyesinin kütüphanesine 165 cilt kitap vakfetmiş ve 4 cilt kitabı da Eskişehir-Somacak Çiftliği'nde bulunmasını şart koşmuştur.¹³

Mustafa Paşa ile ilgili diğer arşiv belgelerine gelince; Başbakanlık Arşivi'ne 733 no. ile kayıtlı Kocaali Livası Tahrir Defteri'nden, padişahın Eski

8. M.T.Gökbilgin, a.g.e., s.515-18,525; I.H.Danişmend, a.g.e., C.II, s.100; Ç.Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara 1985, s.33-34; G.Goodwin, a.g.e., s.189 ve M.Sözün vd. a.g.e., s.164'de ise Çoban Mustafa Paşa'nın I. Selim'in kızlarından Hafise Sultan ile evli olduğunu iddia eder.

9. Bu konuda derli ve son çıkan bir çalışma olarak bkz. F.Müderrişoğlu, *XVI.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Küllieleri*, Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

10. S.Eyice, "Svilengrad..", s.729-56.

11. F.Müderrişoğlu, a.g.tez, s.294-351.

12. Bugün Topkapı Müzesi Arşivi'ne D.7003 no. ile kayıtlı bulunan vakfiyenin kısaca tanımı ve yorumu için bkz. O.Ergin, a.g.e., s.36-43; M.T.Gökbilgin, a.g.e., s.515-18, 524-26.

13. Bu konuda vakfiyede daha ayrıntılı bilgiye rastlanılır.

Gebüveyze (Gebze) mahallindeki Elmacık tımarına bağlı Sancak Beyi Çiftliği ile, Alaca Kilise denilen meranın Sultan tarafından Çoban Mustafa Paşa'ya temlik edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Tahrir Defteri'nden, sınırları ayrıntılı olarak belirtilen külliye arazisinin, Sultan tarafından Mustafa Paşa'ya temlik edildiği anlaşılmaktadır¹⁴. Deftere göre külliye, cami, onaltı hücreli bir medrese, onüç hücreli bir hânîkâh, oniki sofa hücre, yolcuların ve misafirlerin istirahatı için yedi tabhane, iki ahır, kiler, mutfak, yemek salonu, fırın, odun anbarı, iki odalı bir kütüphane ve bir türbeden oluşmaktadır. Buna ilaveten Mustafa Paşa'nın külliyesindeki kütüphane için vakfettiği yazma eserlerin bir dökümü de verilmektedir. Listeye göre 46 cilt tefsir ve tefsir şerhleri, 25 cilt usul ve fûru ile mûtûn ve şerhleri, 17 cilt fetva, 47 cilt kelâm vb. olmak üzere 165 cilt yazma eser söz konusudur.

Aynı defterden Paşa'nın, Gebze'deki 68 dükkân ile birer başhane, bozahane ve ahçı dükkânıyla, Domuzluca Köyü gelirlerini külliye; Eskişehir'deki beş fırının gelirini ise imarete bıraktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca aylığı 200 akçeden kiraladığı Eskişehir civarındaki Ali Bey Çiftliği'ne kölelelerini, aileleriyle birlikte ortakçı olarak yerleştirdiği öğrenilmektedir.¹⁵

XVIII. yüzyıla ait bir arşiv malzemesinden ise şu bilgiler elde edilmektedir. İlkinde, Filibe kadısı ile Mustafa Paşa mütevellisine yazılan bir hükümden Paşa'nın, Gebze'deki imareti için Filibe'de değirmenler; Edirne kadısına yazılan bir hükümden de, Edirne'deki İki Kuyulu Han'ın külliye vakfedildiği anlaşılmaktadır.¹⁶

Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'de cami, han, imaret, hânîkâh (tekke), tabhane, paşa odaları, kütüphane, hamam ve türbeden oluşan külliyesinin dışında, bânisi olduğu diğer yapıların dökümü şöyledir: Eskişehir'de cami, hânîkâh (tekke/medrese), han, imaret ve sıbyan mektebinden oluşan külliye¹⁷; İstanbul-Rumelihisar, Galata ve Seyidgazi ile Rodos'ta birer sıbyan mektebi¹⁸; Silistre ve Prevadi'de birer hamam¹⁹; Edirne-Söğütödere'de köprü²⁰ Edirne'de bir han ile iki hamam²¹; Svilengrad'da köprü²² ile Üsküp'te cami ve imaret²³.

Bâni Çoban Mustafa Paşa ile ilgili bilgilerden sonra, onun en önemli hayratı, kendi adıyla tanınan Gebze'deki külliyesinin tanıtımına geçebiliriz. Ancak Osmanlılar tarafından XIV. yüzyılda bir Osmanlı şehri olarak kurulan Gebze'nin öncelikle ele alınması ve bu bağlamda külliye-yerleşim bağlantısının tahlil edilmesi kanaatimizce daha uygun olacaktır.

Marmara Bölgesi'nin Kocaeli Yarımadası'nda, Kocaeli'ne bağlı bir ilçe merkezi olan Gebze, İzmit Körfezi'nden yaklaşık 5 km. içeride, denizden uzaklaştıkça 100-150 m. yüksekliğe ulaşan engebeli araziye kurulmuş bir yerleşimdir. Anadolu ve Rumeli arasında, tabii geçiş bölgesi üzerinde olma-

sı nedeniyle tarih boyunca önemli rol oynamış, bu bağlamda coğrafi konumu ile tarihî gelişimi paralellik göstermiştir.

Gebze ve çevresinin, Antik çağdan bu yana yerleşme merkezleri olduğu, bu çağlara ait kültür kalıntılarından anlaşılmaktadır. Bölgenin bilinen tarihi Bithynia Krallığı dönemine kadar iner. Daha sonra sırasıyla Roma, Bizans, Arap, Anadolu Selçuklu, Haçlı, Latin ve son olarak da Osmanlı akını ve uygarlıklarına sahne olmuştur. Gebze'nin yeri ve adı konusunda, Antik dönem yazarları, tarihi coğrafyacılar ve seyyahlar farklı görüşleri sürer. Bu görüşlerden, Gebze'nin işlek bir yol üzerinde, körfez kıyısında kalesi bulunan askeri nitelikte bir mevki olduğu fikri ağırlık kazanmıştır. Bununla birlikte, bugünkü Gebze'nin kurulduğu mevkiye dair herhangi bir belgeye rastlanmaz. Osmanlı kaynakları ise iki Gebze olduğunu, bunlardan bugünkü Gebze'nin Türk döneminde kurulduğunu belirtir ki, maddi veriler de bu görüşü destekler.

Antik kaynaklarda, körfez kıyısında bugünkü Gebze'ye yakın iki yerleşmeye dikkat çekilir. Bunlardan biri "Livissa", "Libissa", "Libyaz", "Libysa"; diğeri ise "Dakibyza", "Dacibyza", "Dacybza" adlarıyla tanınan mevkilerdir²⁴.

Araştırmacı F.Dirimtekin, yaptığı değerlendirmeler sonucu her ikisi de Chalcedon (Kadıköy)-Nicomedia (İzmit) arasında, körfezdeki mevkiler (Lev.1) içinde, Nicomedia'ya yakın Livissa'nın Gebze olamayacağı, Dakibyza'nın ise Eski Gebze

14. İ.H.Konyalı, a.g.m., s.593-94; M.T.Gökbilgin, a.g.e., s.516.

15. İ.H.Konyalı a.g.m., s.594.

16. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne 361 no ile kayıtlı Haremeyn Defteri'nin 136. sayfasında yer alan 3 Zilhicce 1202 H./Eylül 1788 M. tarihli hüküm ile yine aynı defterin 137. sayfasında 3. Cemazıyelevvel 1202 H./Şubat 1788 M. tarihli hükümler incelenmelidir.

17. F.Müderrişoğlu, a.g.tez., s.352-80.

18. Vakfiyede bahsi geçen bu yapılar günümüze ulaşmamıştır.

19. Vakfiyede bahsedilen hamamlar bugün mevcut değildir.

20. S.Eyice, "Svilengrad.", s.737.

21. A.g.m., s.737. Bu yapılar içinde kitabeli olması açısından hanın ayrı bir önemi vardır. Günümüze ulaşmayan yapı, kitabesine göre 1524-25 tarihli olup Edirne Bedesten'i önünde idi ve İki Kapılı Han adıyla tanınıyordu. Yapının, şehrin ticari yaşamında önemli rol oynadığı varsayılabilir.

22. Köprü, bugün Bulgaristan sınırları içindedir ve iyi durumdadır. Kitabesine göre 1528-29 tarihli yapı için bkz. S.Eyice, "Svilengrad.", s.729-56.

23. Günümüze gelmeyen eserler için M.T.Gökbilgin, a.g.e., s.517'de Çoban Mustafa Paşa vakfıdır derken; S.Eyice, "Svilengrad.", s.734-35'de yaklaşık aynı tarihlerde yaşanan birkaç Mustafa Paşa'nın birbirine karıştırılması sonucu yanlışlıkla Çoban Mustafa Paşa'ya atfedildiğini belirtir.

24. W.Leake, *Journal of a tour in Asia Minor*, London 1824, Hildesheim 1976, s.4-5,9; İ.H.Konyalı, a.g.m., s.590; W.M.Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, İstanbul 1960, s.194,200,208,260.

olması gerektiğini kanıtlamaya çalışır²⁵. Bugün Gebze'nin birkaç km. güneyinde, sahilde yer alan ve günümüzde "Eskihisar" adıyla tanınan yerin "Dakibyza", yani "Eski Gebze" olduğu Osmanlı kaynaklarında da doğrulanmaktadır²⁶. Antik dönem Gebze'si için söyleyebileceğimiz önemli tarihi olaylardan biri de, efsanevi kişiliği ile tanınan ve mezarı bir anıtla da vurgulanan Kartacalı komutan Hannibal'in bölgeye gelmesi ve burada ölümü seçmesidir.²⁷

Bizans döneminde, imparatorluğun başşehri Constantinopolis (İstanbul)'i Kilikya'ya bağlayan ana yolun Chalcedon-Nicomedia güzergâhı üzerindeki Dakibyza²⁸, özellikle askeri açıdan taşıdığı önem nedeniyle kale yerleşimi olarak düzenlenmiş idi.²⁹ XIV. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı akınları sonucunda fethedilen bölge, fetihle birlikte zamanla daha da ön plana çıkacak gelişmelere sahne olur³⁰. Orhan Gazi (1326-62) zamanında, Bizanslılarla yapılan Pelekanon Savaşı, bölgenin kaderini belirleyerek Osmanlı topraklarına katılmasını sağlamıştır³¹. Bu bağlamda, gerek Aşıkpaşaoğlu ve Neşri gibi tarihçiler³², gerekse bir Tahrir Defterindeki³³ bilgiler ile Evliya Çelebi³⁴, 1329 yılındaki savaştan sonra, bölgedeki Bizans kalelerinin fethedildiği, bunlar içinde sonradan "Eski Gebze" adını alacak "Dakibyza-Gevze-Kybi-za"nın da bulunduğu ve Orhan Gazi'nin kıyıda birkaç km. içeride, kuzeyde yeni bir şehir kurdurttuğu konusunda birleşir. Ayrıca bu bilgilere ek olarak, Constantinopolis'e yakınlığı nedeniyle Bizanslılar ile Osmanlılar arasında sık sık el değiştiren bölgenin, Sultan I. Mehmed (Çelebi) (1413-21) tarafından son kez fethedilerek "Eski Gebze"deki Bizans kalesinin yıktırıldığı, Orhan Gazi'nin kurdurttuğu ve "Yeni Gebze" adı verilen mevkide de kendi adına cami inşa ettirdiği kabul edilir. I. Mehmed, "Eski Gebze"yi kesin olarak aldıktan sonra, bölgeyi Bursa'daki külliyesine vakfetmiş³⁵, daha sonraları "Eski Gebze", "Yeni Gebze"nin iskelesi ve geçit yerini kontrol eden bir merkez konumuna dönüşerek "Eskihisar" adını almıştır.

Bu bilgiler ışığında ayrıntıya inildiğinde, Orhan Gazi'nin bugünkü Gebze'nin bulunduğu yeri Şems Şeyh Köyü ile mübadele ettiği, yerleşimin ev yerlerini de halka temlik ettiği öğrenilmektedir. Orhan Gazi, "Yeni Gebze"yi kurdurtmasıyla birlikte, günümüze iyi durumda gelmiş ibadete açık tutulan camisinin de temelini atmıştır. Bu bağlamda, bölgenin fethedilmesinde büyük roller üstlenen akıncı beyi Akçakoca ve sülalesi, tesis ettirdikleri vakıf eserleri ile Gebze'nin imârına katkı sağlamıştır. Yeni yerleşimin inşasında, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Eski Gebze'deki devşirme malzemeden de yararlanılmıştır. Nitekim günümüzde hâlâ Gebze yapılarında ve çevrede Roma ve Bizans dönemine ait malzemeye rastlanılır³⁶. Kısaca kuruluşu bahsedilen yerleşim, belgelerde "Kekivize", "Kekbeziye", "Kekboze"; "Gibuze", "Geğbüze",

"Geğbuze", "Gekboze", "Geğboze", "Gevze" vb. adlarla geçmektedir.

Orhan Gazi'nin Gebze'yi kurdurtmasına kadarki önemli tarihi bir olay da, İzmit Körfezinde gemi işletmeciliğine başlanılması ve tersane inşa edilmesidir. Araştırmacı C. Orhonlu'nun tespitlerine göre, Orhan Gazi döneminde vakıf olarak kurulmuş gemi hizmeti vardı ve bu amaçla Gemiciler adını taşıyan köy, Gebze-İzmit arasındaki Dil İskeleyi'nde gemi işletenlere vakfedilmişti. Burası aynı zamanda Osmanlıların ilk tersanelerinden biri idi³⁷.

XV. yüzyılda, Gebze için önemli bir olay da, Sultan II. Mehmed (Fatih) (1451-81)'in İtalya'ya sefer hazırlığı içindeyken Gebze civarındaki beklenmedik ölümüdür³⁸. Fatih döneminde Gebze, askerlerin terhis ve iskân ettirildiği yerlerden biri olarak dikkat çekiyordu.

Gebze'nin bir şehir ve konaklama merkezi niteliğine dönüşmesi hiç şüphesiz XVI. yüzyıl ile birlikte başlar. İstanbul'un fethi ve takibinde, Sultan I. Selim'in Doğu seferleri, Gebze'nin, İstanbul öncesi ve sonrasında Anadolu yolları güzergâhında konaklanacak menzil yeri olarak belirlenmesini sağlamıştır³⁹. Bu bağlamda, XVI. yüzyıl öncesin-

25. F.Dirimtekin, "Gebze", *Türk Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni*, 263 (1963), s.10-13.

26. Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi* (çev.Atsız), İstanbul 1970, s.99.

27. I.H.Konyalı, a.g.m., s.590

28. W.Leake, a.g.e., s.9.

29. E.Yücel-C.Soyhan, *Gebze ve Eskihisar*, İstanbul 1976, s.10-11.

30. Aşıkpaşaoğlu, a.g.e., Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi)*, çev.F.Reşit Unat-M.A.Köymen, Ankara 1987, C.II.

31. F.Dirimtekin, a.g.m., s.45-64.

32. Mehmed Neşri, a.g.e., C.II, s.549; Aşıkpaşaoğlu, a.g.e., s.79.

33. Difter Başbakanlık Arşivi'nde yer alır. Tarihsiz fakat Sultan I.Ahmed (1603-17) dönemine ait Kocaeli Livası Tahrir Defteridir. Arşiv kayıt no:733.

34. Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, (çev.Atsız), İstanbul 1971, C.I, s.146-47.

35. I.H.Konyalı, a.g.m., s.591.

36. A.g.m., s.592; E.Yücel-C.Soyhan, a.g.e., s.10-11.

37. C.Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (der.S.Ozbaran), İzmir 1984, s.106-10.

38. Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevarih*, III (Çev.I.Parmak sızoglu), Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları, s.177

39. Gebze, tarih boyunca İstanbul'un Anadolu ile bağlantısını sağlayan yol üzerinde önemli bir konaklama merkezi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda da aynı önemini koruyup, özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllarda ve daha sonrasında, ordunun Doğu seferinde hac seferinde, kervan ticareti ve ulak hizmetinde Üsküdar'dan sonraki ilk büyük konaklama menzili olarak belirlenmiştir. *Maliyeden Müdevver Defterler* içinde 1053 H./1643-44 M. tarihli 4108 no.lu defterin 20. sayfası ile yine aynı gruba giren defterlerden 1101 H./1689-90 M. tarihli 4030 no.lu defterin 8. sayfasındaki bilgilerden öğrendiğimize göre, Gebze, Anadolu içlerine ve Doğu'ya uzanan Sağ,

de, çoğu günümüze ulaşmayan cami, mescit, zaviye, han, dükkân ve türbelerden oluşan Gebze, Çoban lakabıyla tanınan II. vezir Mustafa Paşa'nın dikkatini çekmiş ve 1522-29 yılları arasında, kapsamlı bir külliye programı gerçekleştirilmiştir. Çünkü XVI. yüzyılla birlikte, gelişen ve zenginleşen Osmanlı İmparatorluğu'nda, ana ulaşım aksları üzerinde konaklama, ticaret ve sosyal işlevli yapıların ağırlık kazandığı çok sayıda külliye yapıldığı gözlemlenmektedir. Gebze, XV. yüzyılda Sultan II. Murad (1421-51) tarafından Cisir-i Ergene (günümüzde Uzunköprü)⁴⁰ adıyla kurulan yerleşimden sonra, daha kapsamlı bir külliye ile imâr edilen yeni bir menzil yeri olmaktadır.

Mustafa Paşa, Sultan I. Selim tarafından kendisine ve eşine temlik edilen Gebze ve çevresini yatırıma dönüştürerek cami, han, tabhane, paşa odaları, hânîkâh, imaret, medrese, kütüphane, hamam, türbe ve helâlardan oluşan külliyesine vakfetmiştir. Ana yol üzerinde, şehrin dışında yerleşimin hakim tepelerinden biri üzerine inşa edilen külliye (Lev.4), sadece bir menzile işaret etmesi açısından değil, tasarımıyla kendinden sonra inşaa edilecek külliye de etkilemiştir. Ayrıca külliye kadar yapı topluluğunun camisi de Anadolu dışı süslemeleriyle dikkat çekmiştir.

XVI. yüzyılda önem taşıyan bir olay da İrakeyn Seferi (1534-35) sırasında, Matrakçı Nasuh tarafından Gebze'nin bir minyatürünün yapılmasıdır (Lev.3). Minyatürde farkedilen ilk özellik, yerleşime siluet oluşturan Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin vurgulanarak belirtilmesidir.

Erken Osmanlı döneminde, yeni oluşturulan Kocaeli Sancağı'nda bir nahiye olarak belirlenen Gebze, gelişen şartlar gereğince, XVI. yüzyıla ait tapu defterlerinden anlaşıldığına göre, kaza haline dönüştürülmüş ve kendisine bağlı tımar köyleri oluşturulmuştur. XVIII-XIX. yüzyıllara ait arşiv belgeleri ve salnamelerde de yine kaza olarak bahsedilmektedir. XIX. yüzyılın sonunda bir ara İstanbul'a bağlanan Gebze, günümüzde yine Kocaeli'ne bağlı fakat il olmaya aday bir ilçe merkezidir.⁴¹

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul-Bağdat demiryolunun Gebze'den geçmesi, bu tarihe kadar hâlâ kullanılan tarihi yolun önem kaybetmesine neden olmuş, dolayısıyla ulaşım demiryolu ve deniz yoluna kaymıştır. XX. yüzyıla gelince, bu döneme ait en önemli olay 1918-22 arasındaki İngiliz işgalidir. 1950'li yıllardan itibaren, Marmara Bölgesi'nin sanayi alanı olarak seçilmesinin ardından Gebze, oldukça hızlı kalkınmış, bunun olumsuz bir sonucu olarak da külliye başka, Orhan Gazi Camii, İlyas Bey Camii ve Türbesi, biri Menzilhane adını taşıyan iki hamam, harap bir han, bir meydan çeşmesi ile bazı mezarlar dışında, kaynaklarda sözü edilen onca yapı günümüze ulaşmamıştır. Sonuçta Gebze, İstanbul'a olan yakınlığı nedeniyle sosyal ve kültürel bakımdan İstanbul'un etkisi altında kalmıştır diyebiliriz.

YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR:

1. Kitabe: Külliye, ikişer yapım ve onarm, bir de sanatçı kitabesi olmak üzere beş kitabe karşımıza çıkar (Lev. 16, 38, 50-51, 53-54). Kitabelerin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir.

Cami Kitabesi: Taçkapıda, giriş kapısı üzerindeki yapım kitabesi (Lev.16), iki satır halinde Osmanlı sülüsü ile yazılmış olup ebced hesabıyla 930 H./1523 M. tarihini vermektedir⁴².

هذه عمارة عمرها في خلافة خليفة الرحمن السلطان سليمان

خان ابن سلطان سليم خان خلد الله سبحانه عمره وسلطانه

وزيورها صاحب البناء والانتفاء سبطي باشا وأباستته ذات

الهدى والنساء اصبح تاريخها خير إحساناً

Transkripsiyonu:

Hâzîhi imâretün ammerahâ fi hilâfeti halifeti'r rahmân es-Sultân Süleyman Hân ibn Sultân Selim Hân hallede'allâhü sübhânehü ömrehü ve sultânehü. Vezîrihümâ sâhibül-binâ ve'l-inşâ Mustafa Paşâ ve izâmessethü zâtü behçetin ve's-senâ esbaha târihuha hayr ihsânen.

Türkçesi:

Allah'ın halifesi Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ın (Allah onun ömrünü ve saltanatını ebedî kılsın) halifeliği döneminde yapılan bir imarettir. Padişahın veziri bu bina ve inşaatın sahibi Mustafa Paşa'dır. Ona övgü ve ululuk kısmet olmuştur. Bu yapının tarihi "hayr ihsânen (930)".

Orta ve Sol Kol güzergâhları ile Bursa-İzmir yolu üzerindeydi ve kendinden bir önceki ve sonraki menzil Üsküdar ve İzmir'e 9 saat uzaklıkta bulunuyordu (Lev.2). Arşiv bilgilerine göre Gebze'de, menzil hizmeti için hem kasa-ba içindeki mahallelerden, hem de köylerden çok sayıda kişi menzilci olarak tayin edilmişti. Ayrıca menzildeki beygir sayısı ve menzile tayin olunan akçe de değişen yılları göre farklılık gösteriyordu.

XVI yüzyıl ile birlikte, Gebze kadar sahilde yer alan ve Gebze'ye liman yönünden 4 saat uzaklıktaki "Dil İskeleyi"de önem kazanmış, bu yol üzerinde Sultan I. Süleyman'ın emriyle Mimar Sinan tarafından bir köprü yapılmıştır. Körfezin en dar noktasındaki bu kısmın karşısında da "Hersek" yerleşimi oluşturulmuş ve iki merkez arasında gemicilik, kayıkçılıkla ulaşım sağlanmıştır. Özellikle hac yolu sayılan Gebze-İznik (Anadolu Sağ Yolu) güzergâhı için bu iskeleler kullanılmıştır.

40. Aşıkpaşaoğlu, a.g.e., ö.s.99.

41. Bu konuda Başbakanlık Arşivinde bulunan belgeler ile salnamelere bakılabilir. Ayrıca bkz. T.Bayrkar, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş-I.Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s.185,231.

42. I.Aktuğ, *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Ankara 1989, s.27'den alınan kitabe, H.Ü.Ede.Fak.Arş. Grv. Hulusi Lekeşiz tarafından yeniden gözden geçirilerek bazı düzeltmeler yapılmıştır. Bu bağlamda diğer kitabelere de katkısından dolayı kendisine teşekkürü bir borç bilirim.

Medrese Kitabesi: Yapının güney cephe eksenindeki taçkapı üzerinde, talik yazıyla yazılmış inşa kitabesi (Lev.38), ebced hesabıyla 930 H. / 1523 M. tarihini vermektedir⁴³.

اصف الدهر بنى مدرسة
حسبة لله فاستوفى المنا
حسنت خيرا واجرا فانا
قد اتى التاريخ خيرا حسنا

Transkripsiyonu:

Asafü'd-dehri benâ, medreseten
Hasbeten lillâh festeufe'l-münâ
Hasünet hayran ve ecran fâzâ
Kad etât-târiihu hayran hasenen

Türkçesi:

Zamanın veziri Allah rızası için bir medrese bina etti. Böylece gayesine ulaştı. Hayır ve ecir bakımından ne güzel oldu. Tarihi 'hayren hasenen' şekline geldi.

Dış Avlu Kitabesi: Külliye dış avlusu güney taçkapısının caddeye bakan yüzünde, sülüs yazıyla yazılmış onarım kitabesi (Lev.50-51) göze çarpar. Altında Sultan II. Abdülhamid (1876-1909)'ın tuğrası (Lev.52) nın da bulunduğu kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir⁴⁴.

نوله ياريسه طان جامع رافت گهر تاريخ

ياپىلى امير بيضايه زيبا جامع الانوار سنة 1316

Transkripsiyonu:

N'ola yazılsa tâk-ı câmie re'fet-i güher-târih
Yapıldı Emir-i Beyzâ'ya ziba câmiü'l-envâr
sene 1316.

Türkçesi:

Camiin tâkına bu yüce, kıymetli tarih yazılsa ne olur.

Bu güzel ışıklı cami Emir-i Beyza'ya yapıldı. Sene 1316 (1889-90).

Aynı taçkapının kuzeye, yani külliye bakan yüzünde de bir kitabeye rastlanılır. Onarım amaçlı olduğu tahmin edilen kitabe, yazının net olmaması nedeni ile okunamamıştır.

Caminin hakiki kündekârî teknikte yapılmış kapı kanatlarının üzerinde, lüle taşından kakma tekniğinde yazılmış iki satırlık kitabelerde, bâni Mustafa Paşa'nın adı ile 929 H. / 1522 M. tarihi geçmektedir⁴⁵.

Sag Kanattaki Kitabe:

Emere bi inşai hazihi bikast'il mübareketi
El Vezir el âzab vel düstur el mükerreme

Sol Kanattaki Kitabe:

Mustafa Paşa yesser Allahu Lehhu mayeşa hu
fi tarih senet tis'in ve işrin ve tis'a mie 929/1522

Bu bağlamda araştırmacı -yazar S.Eyice, kapı kanatları ile ilgili olarak Kahire'li Ahmed Usta adında bir sanatkârdan sözeder. Ayrıca cami kitabesi ile kapı kanatlarındaki kitabeler arasında karşımıza çıkan bir yıllık zaman farkını ise cami kitabesinin de Mısır'da taşçılara önceden yazdırılmış olabileceği varsayımıyla açıklar⁴⁶. Sonuçta, külliye kitabelerinden yapım ve onarım tarihleri ile, bâni adının öğrenilmesinin yanı sıra, külliye imaret anlamında da sözedilmesi kayda değerdir.

2. Vakfiye ve Diğer Belgeler: Yaygın kullanılan lâkabıyla Çoban Mustafa Paşa'nın Anadolu ve Rumeli'deki vakıflarını belirten genel içerikli bir vakfiyesi bulunmaktadır⁴⁷. Recep 932 H./Nisan 1225 M. tarihli vakfiyeye, sonradan Şaban 934 H. / Nisan 1527 M. ve Rebiyülâhır 935 H. / Aralık 1528 M. tarihlerinde zeyiller yapılmıştır. Şahit-

43. Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi Araş. Grv.Hulusi Lekesiz tarafından yapılmıştır.

44. I. Aktuğ, a.g.e., s.28.

45. G.Gantay(Güreşsever), *Anadolu'da Osmanlı Kervansaraylarının Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1974, s.152; E.Yücel-C.Soyhan a.g.e., s.31; I.Aktuğ, a.g.e., s.23.

46. S.Eyice, "Svilengrad..", s.736. Kapı kanatlarındaki kitabenin tarihi çeşitli yorumlara neden olmuştur. Araştırmacı O.Aslanapa'da, bazı malzeme ve mefruşatın, Paşa'nın Mısır valiliği sırasında toplandığını veya yaptırdığını sonra da deniz yoluyla Danca üzerinden Gebze'ye getirildiğini belirtir. Memlük üslubundaki duvar kaplamalarının bunun en belirgin delili olduğunu ifade eden yazar, caminin kündekârî tekniğindeki kapı kanatlarında Ahmed Usta adında bir sanatkarın çalıştığını kabul eder. Dolayısıyla caminin kitabesi de yine Mısır'daki taşçılara yazdırılmış olabileceği varsayılabilir. Bu durumda kitabe, caminin duvar kaplamalarında kullanılan diğer taş malzemeyle birlikte getirilmiş olabilir. Bkz.O.Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986, s.165

47. Çoban Mustafa Paşa'nın bilinen üç vakfiyesi vardır. Bunlardan Gebze ve Eskişehir'deki vakıfları ile ilgili olanı, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ne D.7003 no. ile kayıtlı bulunmaktadır. Nesih yazıyla yazılmış 78 sayfalık vakfiyenin arkasında zeyiller (ekleme) de yer almaktadır. Vakfiye, 1990 Şubat ayında, özel izinle mikrofilm yoluyla temin edilmiş ve Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakfiyeler Arşivi'ne teslim edilmiştir. Tercümesi arşivist Gülgün Erişen, Fatma Gökmen, Süleyman Yaşar ve Hüsnü Özer tarafından yapılan vakfiye, bâni Çoban Mustafa Paşa, külliye ve Gebze ile ilgili son derece değerli bilgiler içermektedir. Bu bağlamda emeği geçen ve yardımlarını esirgemeyen Topkapı Sarayı Müzesi arşivi yetkililerine, başta Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür Müdürlüğü Sadı Bayram olmak üzere, yukarıda adı belirtilen arşivistlere teşekkürü bir borç bilirim.

Çoban Mustafa Paşa'nın Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ne D.7020/1 no ile kayıtlı diğer bir vakfiyesi Üsküp'teki cami ve imaretini konu alır. Üçüncü, yani Svilengrad (Cisr-i Mustafa Paşa) Köprüsü ile ilgili vakfiyesi ise, araştırmacı M.T.Gökbelgin'in tespitlerine göre, Başbakanlık Arşivi Fekete Tasnifi no: 178 kayıtlıdır. Bkz. M.T..Gökbelgin, a.g.e., s.516 dipnot 842.

leri ve mütevellisi belirtilen vakfiyede, Mustafa Paşa'nın Gebze, Eskişehir, Edirne-Söğütözüdere, Seyitgazi, Rodos, Galata ve İstanbul-Boğazkesen Kalesi ile Svilengrad (Cisr-i Mustafa Paşa)'da yer alan vakıflarından sözedilir. Vakfiyesinde "Vezir Hazret-i Mustafa b. Abdülmün Hazretleri" ifadesiyle tanınan Paşa, vakıflarını kurmak ve işletmesini sağlamak için Anadolu ve Rumeli'nin farklı yerlerinde arazi, mezra, bostan, bahçe, hamam, han, oda, dükkân, müstemlatıyla birlikte ev, fırın ve değirmen gibi gayr-ı menkullerin ürün, kira ve satışı ile menkul sınıfına giren nakit para, köle ve hayvanlar vakfetmiştir.

Mustafa Paşa'nın Gebze'deki vakıfları içinde, çifte hamam, dükkânlar, köyler ve Eski Gebze (Eski Hisar)'daki meraları başta gelir. Dolayısıyla eski vakıf arazi ve emlak hariç olmak üzere, hemen hemen Gebze'nin tamamı Paşa'nın vakfı olmaktadır. Vakfiyede, Sultan I. Selim tarafından kendisine temlik edilen geniş arazi bütün sınırlarıyla belirtilmiştir. Bunlar şunlardır: Külliye ve hamama bitişik arazinin tamamı, külliye civarındaki çifte hamam, Tokuzlu'ca Köyü'nün tamamı, Eski Gebze yani Eski Hisar'da dört mera, Ebekız Köyü'nün otlak yeri ve Gebze'de 27 dükkân ile önündeki boş arazi.

Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde külliyenin aşağıda belirtilen yapı ve bölümlerine işaret sözkonusudur.

Cami, medrese, matbah, fırın, yemekhane, anbar, odunluk ve mahzen (son altı bölüm imareti oluşturmaktadır), yetim ve çocukların talimi için öğretim evi-tetimme-talimevi-talimhane-dâr-üt'talim (farklı isimlerde bahsedilen bu yapı ilkökul seviyesinde eğitim veren sıbyan mektebidir), gelenlerin atları için güzel selsebili andıran bir çeşmeyi de içine alan iki taula-ahır (han), kış ve yazda gelip geçen misafirler için kalınacak yerler-misafirhane (tabhane ve paşa odalarından sözedilmektedir), dönen dolaplardan meydana gelen fıskiye ve matbahla misafirhane arasında bulunan kapı üzerindeki dahili ve harici vakfedilen kitapların muhafazası için geniş tavan ve açık bir yeri olan iki fevkanî oda (kütüphane), bir temimmeyi de içine alan süfi tarikatına bağlı yani fakirlere mahsus murakabe ve ibadet için binası mazbut oniki hal-vevhane (hânikâh olarak kullanıldığı anlaşılan yapı, önceleri süfi tarikatına bağlı iken, sonradan Nakşibendî tarikatı dolayısıyla tekkeye dönüşecektir), Gebze vakıf imareti (külliye) yanında bulunan erkek ve kadınlar için birbirine bitişik hamam, kenef (helâ), Vakfiyede ayrıntısıyla sözü edilen personelin görevlerine göre dağılımı, ortak hizmetlilerden başlamak üzere, sırasıyla cami, medrese, sıbyan mektebi, kütüphane, ahır, hânikâh ve imaret için tablolar halinde şöyledir (Bkz.Tablo 1-8).

TABLO - 1: Külliye'nin Yönetici ve İdari Sınıfına Giren Ortak Nitelikteki Personelin Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret(*)	Açıklama
Müteveli (Vakıf idarecisi)	3	33	-
Nâzir (Vakıf mütevellisini teftiş ve vakıf işlerini kontrol etmekle görevlendirilen kişi)	1	10	-
Kâtib (Vakıf mütevellisinin sekreteri)	1	8	-
Câbi (Vakıf gelirlerini toplamakla görevli tahsildar)	10	5.4	Câbilerden 8'i Gebze ve Eskişehir ile ilgilenecek ve 5'er alacak. Mora ve Filibe'ye bakan ikisine ise 4'er ödenecek
Sirâcî (Kandilci)	1	3	-
Okuyucu	1	2	Sûfiler için müveşşah okuyan.
Ferrâş (Vakıf kuruluşlarının halılarını yaymak, katlamak ve temizlemekle vazifeli kişi)	1	2	Hânikâh, Tabhane ve Tuvaletten sorumlu.
Meremmetçi (Onarımcı)	2	2	Genel ve su yolları için görevli olup herbirine ikişer.
Kayyım (Vakıf kuruluşlarını korumak, temizlemek, ışıklarını yakmak ve odunlarla ilgili diğer işleri yürütmekle görevlendirilmiş kişilere verilen umûmi isim)	1	3	-
Noktacı (Cüz-hân ve devir-hân du'â-okuyucu)	1	1	Müteveli ile muhatap olacak.
Toplam	20	114	-

(*) Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile edilir.

TABLO - 2 : Cami Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret (*)	Açıklama
Hatib (Camiilerde Cum'a günü hutbe okumakla vazifeli kişi)	1	10	-
İmam	1	10	-
Müezzin (Minarelerde ezan okumakla görevli kişi)	4	5	Herbirine 5 er.
Hâfız (Kur'an'ı ezberden okuyan)	5	5.4	Başhafıza 5, diğer 4 üne 4'er.
Muarriif (Hayır sahiplerinin adlarını sayan müezzin ya da derviş)	1	3	-
Na'at-hân/okuyucu (Peygamberin övüldüğü na'atları terennüm etmekle görevlendirilmiş kişi)	1	2	-
Ayet Okuyucu (Kur'an okuyucu)	2	2	Herbirine 1 er.
Salavatçı (Muhammed Peygambere dua okuyucu)	10	1	Herbirine 1 er.
İhlâs-hân/Okuyucu (Kur'an'ın ihlâs sûresini okumakla vazifeli du'â okuyucu)	10	1	Herbirine 1 er.
Toplam	35	90	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileldir.

TABLO-3: Medrese Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Müderres (Medresenin en yetkili öğretim elemanı)	1	50	Müderresin aldığı ücret medresenin payesini belirlemektedir.
Talebe	15	2	Herbirine 2 şer.
Ferraş	1	2	-
Bevâb (Vakıf kuruluşlarında çalışan kapıcı)	1	2	-
Toplam	18	84	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileldir.

TABLO-4: Talimevi-Öğretim Evi/Sıbyan Mektebi Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Muallim (Çocukların eğitim ve öğretimiyle vazifeli öğretici)	1	15	-
Halife (Mu'allimin yardımcısı)	1	1	-
Toplam	2	16	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileldir.

TABLO-5: Kütüphane Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Hafız-ı kütüb (Kütüphane memuru)	1	3	165 kitaptan sorumlu idi.
Toplam	1	3	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileldir.

TABLO-6: Tavla-Ahır/Han Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Ahırcı (Ahırdan sorumlu kişi)	1	2	-
Toplam	1	2	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileldir.

TABLO 7: Halvethane/Hânîkâh Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Şeyh (En yetkili kişi)	1	20	-
Toplam	1	20	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileldir.

TABLO-8: Matbah-Fırın-Yemekhane-Anbar-Mahzen-Odunluk/İmaret Personeli Sayı ve Görevi:

Görevi	Personel sayısı	Ücret	Açıklama
Şeyh	1	10	-
Vekil-harc (Vakıf kuruluşları için gerekli malların satın alınması ve satışı vazifesiyle yükümlü şahıs)	1	5	-
Tabbâh (Aşçı)	3	5.4	Reise 5, diğerlerine 4'er.
Kilâri (Vakıf kuruluşlarının tamir ve restorasyonu için lüzumlu eşyanın muhafaza edildiği deponun koruyucusu)	1	4	-
Habbâz (İmaretlerde ekmek pişirmekle görevli fırıncı).	3	3	Herbirine 3'er
Ferraş	2	3	Herbirine 3'er.
Nakib (İmaretlerin yönetimiyle görevlendirilmiş olup, imârete uğrayan yolcuların ve sekirlerin doyurulması meşgul olan şahıs)	2	2	Herbirine 2'şer.
Kâse-şuy (Kâse yıkayıcısı)	1	2	-
Münakki'l-urz (Pirinç ayıklayan)	1	2	-
Hammâlul-Lahm (Et hammalı)	1	1	-
Buğday Dövcü	1	1.5	-
Odun Bekçisi	1	1	-
Bewâb	2	2	Yemek odası ve mutfakla ilgilenecek herbirine 2'şer.
Toplam	20	62.5	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileldir.

Yukarıda sunulmaya çalışılan tablolardan da anlaşılacağı üzere, vakfiyede külliye yapılarından oldukça ayrıntılı sözedilmekte ve günümüze ulaşan yapılarla vakfiyedeki yapılar genel hatlarıyla çakışmaktadır.

Mustafa Paşa ayrıca vakfiyesine vakfın disiplinli çalışması için bazı kurallar da koydurtmuştur. Özellikle talimevi ve kütüphane için daha katı kabul edilebilecek kuralların söz konusu olduğu vakıf şartlarında, imaretin mutfağına giren yiyecek-içecek miktarları, öğünler ve öğünlerin dağıtılmasında izlenecek kurallara da yer verilmiştir.

Vakfiye dışındaki diğer belgelere gelince; Risaleler (Tezkereler), Başbakanlık Arşivi içindeki Defterler, Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki Muhasebe Defterleri ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan bir defterde külliye ait çeşitli bilgilere rastlanılır.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin cami, medrese, imaret, türbe ve hamamı (?) risalelere (Tablo-9) kayıtlı olup bu nedenle Mimar Sinan'a mal edilir⁴⁸.

48. A.Kuran, a.g.e., s.256; Z.Sönmez, **Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar - Belgeler**, İstanbul 1988, s.31,34,36,67,70,72,83,88-89,100.

TABLO-9: Risalelere Kayıtlı Külliye Yapıları

Risaleler/Yapılar	Tezkiret ül-Bünyan	Tezkiret ül-Ebniye	Tuhfet ül-Mi'marin	Adsız Risale
Cami	1;42	1,44	1;38	-
Türbe	-	-	1;38	-
Medrese	3;23	3,24	3;26	-
İmaret	5;13	6,16	4;10	-
Hamam	-	-	-	11;35?

Tablodan da anlaşılacağı üzere cami, medrese ve imaret her üç risaleye; türbe, Tuhfet ül-Mi'marin'e; hamam ise adsız Risale'ye (?) kayıtlıdır. Adsız Risale'deki "Gebze'deki Hamam" ifadesi, Gebze'deki hangi hamam olduğu konusunda şüpheye düşürmekle birlikte büyük bir ihtimalle külliye hamamı olmalıdır. Bu durumda külliye yapılarının yarısı risalelere kayıtlı bulunmaktadır.

Tablo-9'daki bilgiler ışığında, külliyenin mimar sorunu ortaya çıkmaktadır. Yani Acem Ali'nin başmimarlığı döneminde inşa edilen külliye Sinan'ın neden sahiplendiği belli olmayıp araştırmacıların yorumuna açıktır.

Vakfiye ve risalelerin dışında, bâni Mustafa Paşa'yı konu alan ve çeşitli arşivlere dağılmış belgeler de mevcuttur⁴⁹.

Bu belgeler içerisinde en önemlisi hiç şüphesiz Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir defterdeki bilgilerdir⁵⁰. Defterden öğrendiğimize göre, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi şu yapılardan oluşuyordu. *Cami, onaltı hücreli medrese, onüç hücreli hânikâh, oniki softa hücresi, yolcuların ve misafirlerin istirahatı için yedi tabhane, iki ahır,kiler, mutfak, yemek salonu, fırın, odun anbarı, fevkanî iki odalı kütüphane ve bir türbe*. Türbeye yer verilmesinden dolayı 1525 tarihli vakfiyeye göre daha geç düzenlendiği anlaşılan defter, içerdiği bilgilerle vakfiyeyi doğrulamakta hatta tamamlamaktadır.

Mühimme Defterleri içinde bulunan bir hükümden Gekbuze (Gebze)'deki Mustafa Paşa İmaret'i'nin tamiratından söz edilmektedir⁵¹. Bu bağlamda, Sultan III. Murad (1574-95) tarafından külliyenin müderrisi Mevlâna Musa'ya yazılan bir hükümden, külliyenin idarî personeli ile dükkân, değirmen vb. gibi akar gelirleriyle ilgilenenlerin sıkı bir teftişe tabi tutulmaları istenilmekte ve külliyenin vakfın şartlarına göre işletilmesi emredilmektedir⁵².

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ne kayıtlı XVII. yüzyıla ait, çoğu Muhasebe Defteri adı altında toplanan bir grup belge sözkonusudur. Bu belgelerde, Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze dahil çeşitli hayratlarıyla ilgili kadı ilâmları, mütevellî arzları, arzu-haller, tayinler, zayi ve beratlarla ilgili bilgilere rastlanılır⁵³.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki bir defterde yer alan ve hem Filibe Kadısı'na, hem de Mustafa

Paşa Vakfı mütevellisine yazılan bir hükümden, Mustafa Paşa'nın Filibe ve Gebze'deki külliyesi için değirmenler vakfettiği anlaşılmaktadır⁵⁴. Aynı defter içinde, Edime Kadısı'na yazılan bir hükümden de, Mustafa Paşa'nın Edirne'deki İki Kuyulu Han'ı, Gebze'deki eserine vakfettiği öğrenilir⁵⁵.

3. Seyahatname: İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan ana yollar üzerindeki Gebze, konumu nedeniyle çok sayıda seyyahın uğrak yeri olmuştur. Araştırmacı S.Yerasimos, XIV-XVI. yüzyıllar içinde Gebze'yi ziyaret eden seyyahların adlarını ve eserlerini belirtmektedir⁵⁶. Gebze ve dolayısıyla külliye ile ilgili gelişmeler, XVI. yüzyıl ve sonrasında daha önem taşıdığından, bu yüzyıllarda Gebze'yi ziyaret eden seyyah ve araştırmacıların sırasıyla Matrakçı Nasuh, H.Dernschwam, A.Hıbrî Efendi, Katip Çelebi, W.Leake ve W.Ainsworth'un gözlemleri kayda değerdir.

İrakeyn Seferi (1534 -35)'ne katılan ve Matrakçı Nasuh lakabıyla tanınan Nasühü's-Silâhi, sefer yolu üzerindeki Gebze'nin de bir minyatürünü yapmıştır (Lev. 3). Bu minyatürden, Gebze'nin kalesi olmayan açık bir yerleşim olduğu sağ üst köşedeki külliyenin dışında, kayda değer yapılaşma olmadığından yerleşimin henüz kasaba ayarında olduğu anlaşılmaktadır. Minyatürde, çevreyi belirten ağaç ve çiçekler haricinde, merkezde caminin yer aldığı külliye dokusu, etrafı bir duvarla çevrelenerek bir bütün olarak sağ üst köşede yer almakta ve yerleşimin dış çizgisini belirlemektedir. Altta görü-

49. İ.H.Konyalı, a.g.m., s.590-94, 622; M.T."Gökbilgin, a.g.e., s.515-18,524-26.

50. İstanbul Başbakanlık Arşivi no:722'ye kayıtlı tarihsiz II Yazıcı Defteri yaprak 274-B

51. B.A., Mh.Def., D.N. 22, Rebiülahır 981 H./Temmuz 1573 M.

52. B.A; Mh.Def., D.N.73, 14 Zilhicce 998 H./Ekim 1594 M., s.n.746.

53. Bu belgeler 1661-1702 tarihleri arasına ait olup Topkapı Sarayı Müzesi'ne şu numaralarla kayıtlıdır. D. 7026/1; D. 7539/1; D. 7539/2; D.8969; D.9137; D. 9709.

54. Arşive 361 no ile kayıtlı Haremeyn Defterinin 36. sayfasında konuyla ilgili bilgiye rastlanır. Hüküm, 3 Zilhicce 1202 H./ Ekim 1798 M. Tarihlidir.

55. 3 Cemaziyelevvel 1202 H./Şubat 1788 M. tarihli hüküm, aynı defterin 137. sayfasındadır.

56. S.Yerasimos, *Les Voyageurs dans L'empire Ottoman (XIVe-XVIe siecles)*, Ankara 1991.

len hamam da külliye'nin hamamı olmalıdır. Minyatürden seçilebildiği kadarıyla, minareli ve kubbeli yapı ise Orhan Cami'sidir. Ayrıca çevrede iki, üç katlı evler ile dükkân olabilecek bir dizi yapı göze çarpmaktadır⁵⁷.

1553'de ilk kez uğradığında H. Demschwam, Gebze'nin güzel bir yer olduğunu cami ve kervansarayın Edirne yakınlarında Meriç Nehri üzerinde köprü yaptıran Polak Mustafa Paşa'ya ait olduğunu belirttikten sonra, kısaca handan bahsetmekte ve Gebze'nin ikinci bir cami ve kervansaraya daha sahip olduğunu vurgulamaktadır. Daha sonra izlenimlerine devam eden seyyah, Gebze'nin eski Lybissa şehri olduğunu, burada Hannibal'in mezarının bulunduğunu, Gebze-Izmit arasındaki yolun kaldırım döşemeli ve iki araba genişliğinde olduğu ve bir süre önce padişahın İran Seferi nedeniyle yeniden düzenlendiğinden söz etmektedir⁵⁸. Demschwam, 1555'deki dönüşünde ise İzmit üzerinden sekiz millik bir yolculuktan sonra Gebze'ye geldiğini ve bir kervansarayda (?) kaldığını belirtmektedir⁵⁹.

1632 yılında, hac ziyareti nedeniyle Gebze'den geçen A.Hibri Efendi'nin gözlemleri şöyledir⁶⁰.

Ertest Gebze nam kasaba-i Pendik ile ma-beyni altı saatlik yoldur-nüzul olundu ve bunda Sultân Süleyman Hân'ın evâil-i saltanatlarında vezir olup sene hamse ve selâsine ve tıs'a-mie şa'bânında vefât eden Mustafa Paşa'nın bir a'lâ câmi-i şerifi ve pişgânında tabakhânesi ve imareti ve medresesi ve hanı ve hammâmı vardır. Ve bir câmi-i şerif ile beş altı hanı vardır. Tariki sahralar ve griuilerdir.

XVII. yüzyılda Gebze'ye uğrayan Katip Çelebi şunları yazmaktadır⁶¹.

Gebze'de Sultan Süleyman devri vezirlerden Mustafa Paşa bir azim cami ve bir medrese ve müteaddit hanlar ve bir hamam ve bir imaret yaptırmıştır.

Evliya Çelebi, iki kez gördüğü Gebze'yi, 1082 H./1671 M. tarihli izlenimlerine göre şöyle anlatmaktadır⁶².

Burası eski zamanda büyük bir şehir imiş... Gebze kelimesi "Gelbezi'den galattır. Fatih Sultan Mehmet Han İstanbul'u fethinden sonra burayı mamur etmiş, Kocaeli Sancığı toprağında 150 akçeli kazadır. Sultan Süleyman asrında köprü sahibi meşhur (Koca Mustafa Paşa) burada çok büyük bir cami yaptırdığından ona vakıf olarak verilmiştir. Mütevelli hâkimdir. Bir yüksek dağın tepesinde olup, denizden bir saat uzak, susuz dağ başı bir yerdir. Hepsî bin kadar mamur bağlı bahçeli eski tarz evleri, üç camî şerifî vardır. Ama hepsinden daha güzel sâlâtîn camîi gibi kurşun örtülü, mavi kubbeli, büyük bir cami vardır ki... Mustafa Paşa'nın hayırlarındandır... Büyük küçük

kırkbir han, yüzseksen dükkân vardır. o kadar şirin binalar hep Koca Mimar Sinan'ın elinden çıkmıştır. Evliya Çelebi, Gebze ve Çoban Mustafa Paşa ile ilgili genel bilgiler verdikten sonra, külliye'nin cami, han, imaret, misafirhane ve hamamından ayrı ayrı söz etmektedir.

1800 yılında, üsküdar'dan 9 saat süren bir yolculukla Kartal üzerinden Gebze'ye uğrayan W. Leake, Yunanlılar tarafından "Givya" adıyla tanınan yerleşimin bir Türk kasabası olduğunu, kasabada kayda değer eser olarak da Mısır fatihi vezir Mustafa Paşa'nın selvi ağaçları ile çevrili beyaz mermerli camisi ile hamamının bulunduğu bahsetmektedir. Seyyah, ayrıca İstanbul-Iznik arasında eski yol güzergâhı üzerindeki antik Libyssa ve Dacibya kentlerine de yer vererek, Gvyza'nın büyük bir olasılıkla Dacibya olabileceğini belirtir⁶³.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Gebze'ye gelen W. Ainsworth, Türk dönemi yerleşmesinden çok antik Libyssa kenti ve Hannibal'in efsanevi kişiliğini konu edinir. Seyyah, Gebze ile ilgili olarak, 1500 nüfuslu, bahçeli tepeler üzerinde yeralan bir yerleşme olduğunu ve güzel bir camisinin bulunduğu söz eder⁶⁴.

4. Günümüz Yayınları: Gebze ve Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, hacimli olmasa da, genel ve monografik çalışmalara konu olmuştur. Külliye, özellikle risalelerden yola çıkılarak Mimar Sinan'a mal edildiği için 1988 Sinan yılı etkinliklerinde, külliye yapılarına da çeşitli boyutlarda yer verilmiştir.

Genel içerikli yayınlar arasında sözünü edebileceğimiz araştırmacılar şunlardır: Goodwin (1971), Sözen (1975), Kuran (1986), Aslanapa (1986, 1988), Yenişehirlioglu - Madran (1989). Bu yayınlarda külliye kısaca tanıtılmakta, ayrıca plan, kesit ve fotoğraf gibi görsel malzemeye de yer verilmektedir. Bu bağlamda, Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'ni, hem külliye ölçeğinde, hem de yapılar boyutunda ilk kez çizimlerini gerçekleştiren A.S. Ülgen'den özellikle söz etmek gerekir.⁶⁵

57. H.G.Yurtaydın, *Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, Ankara, 1976, minyatür 12 b.

58. H. Demschwam, a.g.e., s.208-10. Seyyah, burada Mustafa Paşa'ları karıştırarak konumuzla ilgili olmayan ve 'Polak' lakabıyla tanınan devrin bir başka Mustafa Paşa'sından söz etmektedir.

59. A.g.e., s. 322.

60. A.Hibri Efendi, "Menasik-i Mesâlik"i. (çev.S.İlgürel), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 6(1975), s.115.

61. Katip Çelebi, *Cihannüma* (çev.İbrahim Müteferrika), İstanbul 1145/1732; s.662.

62. Evliya Çelebi, *Seyahatname* (çev.Zuhuri Danışman), III, İstanbul 1970, s.168-69.

63. W. Leake, a.g.e., s.4-5,9.

64. W.Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamie, Chaldea and Armenia*, I. London 1842, s.16-23.

65. F.Yenişehirlioglu-E.Madran, *Mimar Sinan Yapıları* (çiz.A.S.Ülgen), I, Ankara 1989, Lev.20-23,42.

Gebze ve külliye, tez çalışması (Dodurgalı 1972) dışında, monografik çalışmalar kapsamında da incelenmiştir. Konyalı (1951), Eyice (1957), Dirimtekin (1963), Yücel-Soyhan (1976), Aldoğan (1982), ve Seyhan (1994)'in makale ve maddeleri ile Aktuğ (1989)'un yayını mevcut çalışmalar olarak dikkati çekmektedir. Bunlar arasında, I.H. Konyalı'nın makalesi, tarihi belgelerle de desteklenmesi açısından ayrı bir değer taşır. Daha önce de sözünü ettiğimiz üzere, külliye yapılarından cami, medrese, türbe, han, imaret, tabhane ve hamam, özellikle Sinan ile ilgili çıkarılan son çalışmalara konu teşkil etmiştir. Cami (Kuran 1988); medrese (Baltacı 1976, Ahunbay 1988, Aslanapa 1988); türbe (Kuran 1988, Erçağ 1989); han (İlter 1969, Cantay 1974); imaret (Tanman 1988); tabhane (Ünver 1947) ve hamam (Klinghardt 1927, Aru 1948, Eyice 1960).

KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER:

Külliyenin bânisi, yaygın lakabıyla "Çoban" olarak tanınan vezir Mustafa Paşa'dır. XV. yüzyılın ikinci yarısında doğarak 1529'da ölen Mustafa Paşa, 16. yüzyıl başında Osmanlı ricaline ait birkaç Mustafa Paşa olmasından dolayı yer yer karıştırılmakla birlikte, yaşam öyküsü, mesleki kariyerleri ve hayratları izlenebilmektedir.

Külliyenin mimarı tartışmalıdır. Sinan'ı konu alan risaleler incelendiğinde, mimar olarak Sinan'ın adı geçmekle birlikte, Sinan'ın yaşam öyküsü ile külliye tarihlerendirilmesini çakıştıracak olursak, mimarın, devrin başmimarı Acem Ali olması akla daha yatkın gelmektedir. Evliya Çelebi ise, *Bu cami, Süleyman Cami şerifini yapan Koca Mimar Sinan'ın baş halifesi "Hüsâm Kalfa" büyük bir mahâret ve ustalıklı yapıp, şirin ve ince işçilik fenlerinde büyük sanatını göstermiştir* demektedir⁶⁶.

Sonuçta, Sinan'ın, külliye yapım tarihi 1522-29 arasında, yardımcı mimar olarak çalışacağı veya başmimarlığı döneminde (1539-88), onarım yoluyla külliye katkı sağlayabileceği düşünülebilir. Yalnız, Sinan'ın Rodos Seferi (1522) sırasında ve hemen dönüşünde, bu çapta büyük ölçekli ve erken tarihli bir külliye tamamlamış kendine mal etmesi çok zayıf bir ihtimal olmalıdır. Sinan, herhalde daha önce yapımına başlanılmış bulunan külliye tamamlamış veya daha alt derecede mimar olarak çalışmış olmalıdır. Yoksa bu tarihte, Mimar Sinan'ın böyle büyük çapta bir külliye yalnız başına gerçekleştirmesi pek kolay kabul edilemez. Sinan, sonraları Gebze'deki külliye şemasını bazı açılardan yeniden ele alacak ve uygulayacaktır⁶⁷.

Bu bağlamda, bazı ipuçlarına dayanarak külliye mimarının Acem Ali olduğu düşüncesindeyiz. Devrin başmimarı olan bu şahsın kısaca yaşam öyküsü, mesleki kariyerleri ve inşa ettiği eserler şunlardır: Yaşamı hakkında çok az şey bilinen

Acem Ali (d. ?- ö. 944/1537-38) bilindiği kadarıyla Sinan'dan önce bir süre baş mimarlık görevinde bulunmuş, 1537-38'de ölümü üzerine bu göreve Sinan atanmıştır⁶⁸. İstanbul-Yenikapı Mevlevihanesi civarında, Mimar Ali adıyla anılan caminin haziresine gömülü olan mimarın adına bir de mahalle

66. Evliya Çelebi, a.g.e. (Zuhuri Danışman), C.III, s.168.

67. Sinan'ın yaşamının öğrenilmesinde gerekli belgeler arasında, çağdaşı Mustafa Sai Çelebi'nin Sinan'ı ve yakınlarını konu alan yapıtları, bunlara paralel anonim yazmalar, kendi vakfiyesi ve mimarbaşı olduğu dönemin resmi yazışmaları bulunmaktadır. Mustafa Sai'nin yapıtları *Tezkeret-ül Ebniye ve Tezkeret-ül Bünyan* adlarını taşımaktadır. *Tuhfet-ül Ebniye*'de bilgiler Sinan'ın ağzından verildiği için yapıtın onun tarafından yazıldığı ileri sürülmüştür. Ancak içerdiği yanlışlar Sinan'ın ölümünden sonra Mustafa Sai'nin yazdığı kanısını uyandırmaktadır. Yazarının adı bilinmeyen ve yine Sinan'ın ağzından yazılmış olan *Tuhfet-ül Mîmarin* de Mustafa Sai'nin veya Asari'nin yapıtı olabileceği ileri sürülmektedir. Ayrıca bunun müsveddeleri olan *Risalet-ül Mimariye* ve bir de *Adsız Risale* bulunmaktadır.

Yakın tarihte Sinan, çeşitli yönleriyle irdelendiğinden burada daha fazla bilgiye yer vermek istemiyoruz. Bu bağlamda, 1988 yılına kadar Sinan'la ilgili eserler, Ekmeleddin İhsanoğlu tarafından bir bibliyografya denemesi şeklinde hazırlanıp yayımlandığı için, burada tekrar kaynakça vermek yerine bazı önemli yayınları hatırlatacağız ve 1988 sonrasında yayınlanan bazı eserlere işaret edeceğiz. Bunlar şunlardır. Babinger (1927), Konyalı (1948), Mayer (1950), Meriç (1965), Aslanapa (1967), Batur (1969), Sözen (1975), Altınay (1977), Kuran (1988), Özcan (1988).

1988 sonrasında yayınlanan kitap, makale ve bildiri türündeki bazı yayınlar ise şunlardır. F.Yenişerlioğlu ve E.Madran tarafından *Mimar Sinan Yapıları* adıyla Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanan ve Ali S.Ülgen'in çizimlerinden oluşan 2 ciltlik yayın ve Erzen (1991) ile editörlüğünü Attilio Petrucci'din yaptığı *Mimar Sinan ve The Urban Vision* adını taşıyan 1988'de Roma'da düzenlenen Sinan konulu sempozyumun bildiri kitabıdır. Bu bildiriler içinde G.Goodwin "Sinan and City Planning", E.Guidani "Sinan's Construction of the Urban Urban Panorama", M.M. Cesari "Place and Perspective in Sinan's Townspace", D.Kuban "Süleymaniye and Sixteenth Century İstanbul", J.Dickie "Garden and Cemetery in Sinan's İstanbul", J.Erzen "Imperializing a City. İstanbul and the Sixteenth Century", S.Aktüre, Mimarbaşı Sinan and the Building Policies of the Ottoman State", P.Pinan "Sinan's Külliye: architectural Compositions", S.Yerasimos "Sinan and his Patrons: Programme and Location", M.Rogers "Sinan as Planner: Some Documentary Evidence" dikkat çekicidir.

Makale boyutunda ise tarafımızdan 1989'da yayınlanan ve menzill külliyelelerinden bahseden "Mimar Sinan'ın Ana Yollar Üzerinde İnşa Ettiği Menzill külliyeleleri" adlı çalışmadan söz edebiliriz. *Müli Kültür*, S.71, s.27-29.

68. Doğrudan, ya da dolaylı olarak Mimar Ali'yi konu alan başlıca yayınlar şunlardır: K.Altan, "Klasik Türk mimarlarından Esir Ali", *Arkitekt*, 3(1937), s.81-83; I.Kumbaracılar, "Türk Mimarları", *Arkitekt*, 2(1937), s.59; L.A.Mayer, *Islamic Architect and Their Works*, Geneva 1956; B.Ünsal, *Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times*, London 1959; H.B.Kunter, "Mimar Ali Bey'in Bilinmeyen İki Vakfiyesi", *V.Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri*, Ankara 1960, s.438-41.; A.Kuran, a.g.e., T.Öz., İstanbul Camileri, I, Ankara 1987; Ö.Ertuğrul, "Acem Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I (1988), s.322.

sözkonusudur. Sultan I. Selim'in Çaldıran Seferi (1514) dönüşünde yanında getirdiği iddia edilen Mimar Ali, Azeri ve Esir olmasından dolayı Osmanlı mimarlık tarihinde "Acem", ya da "Esir" lâkablarıyla tanınmıştır. Adı vakfiyelerinde "Abdülkerim oğlu Alâeddin Ali Bey" şeklinde geçmektedir. Mimarın adına ilk kez, 1525 öncesine ait bir Yevmiye Defteri'nde, diğer hassa mimarları ile birlikte rastlanmaktadır. Bu bağlamda, XVI. yüzyılın başında, hassa başmimarı Acem Ali'ye Vize Sancağı'na bağlı Torilye ve çevre köyler armağan olarak verilmiş, ölümü üzerine de bu yerler yeni başmimar Sinan'a bağlanmıştır.

Mimarlık yönüne gelince; Klasik Türk mimarları kategorisine yerleştirilen Mimar Ali, İstanbul'a götürülmeye layık görüldüğüne göre, mimarlık becerisini İran'da kanıtlamış bir kişi olmalıdır. Nitekim Ali, İstanbul'a geldiğinde önce hassa mimarı olmuş, ardından tarihi belirlenemeyen bir zamanda başmimar seçilmiştir. Saptamalar doğruysa, yaklaşık 1520-37 yılları arasında tarihlenen yaklaşık onbeş civarındaki yapı veya külliye imzasını atmıştır. Mimar Ali, Kanunî döneminin ilk yıllarında, başta Sultan Süleyman olmak üzere, Valide Hafsa Sultan, Sadrazam Pîr Mehmed Paşa ile Vezir Çoban Mustafa Paşa, Güzelce Kasım Paşa, Ayas Paşa, Cezerî Kasım Paşa ve Bali Paşa gibi yönetici sınıftaki bânilerin siparişlerini yerine getirmiştir. Başmimarın inşa ettiği kabul edilen eserlerin dağılımından, gerek İstanbul'da, gerekse Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerlerinde yapı faaliyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yalnız, Acem Ali'nin inşa ettiği yapı ve külliyeler ile Mimar Sinan'ın ilk eserleri olduğu ileri sürülen yapılar sorun teşkil etmektedir. Yaşam öyküsünden hareketle, 1520-35 yılları arasında yeniçeri sıfatıyla sık sık seferlerde görev alan ve henüz mimarlık becerisini fazla kanıtlayamamış Sinan'ın, mesleğini kanıtladığı için özel olarak İran'dan İstanbul'a getirilen ve önce hassa mimarı, daha sonra başmimarlığa tayin edilen Acem Ali varken, herhangi bir koşulda ön plana çıkması olanaksızdır. Dolayısıyla, aynı görüşü paylaştığımız bazı araştıracılar da, 1520-38 arasında yapılan ve Sinan'a mal edilen bazı eserlerin ya yanlışlıkla, ya prestijden veya büyük bir olasılıkla 1538-88 arasındaki başmimarlığı döneminde yapmış olabileceği onarım nedeniyle risalelerdeki listelere girdiğinde birleşmektedir⁶⁹.

Başmimarlığı döneminde inşa edilen ve büyük bir olasılıkla Acem Ali'ye ait olabilecek yapıların adları şöyledir: İstanbul Topkapı Sarayı Bâbas Selâm (II. Kapı) (1524-25); İstanbul Yavuz Selim Camii (1522-23) ve medresesi; İstanbul-Eyüp, Cezerî Kasım Paşa Camii; İstanbul-Fatih, Bali Paşa Camii (1504-35); İstanbul-Haliç Sütlüce Pîr Mehmed Paşa Camii; Silivri Pîr Mehmed Paşa Külliyesi (1531-32); Çorlu Süleymaniye Külliyesi; Tekirdağ-Saray, Ayas Paşa Camii; Sofya Şerafeddin Camii; Manisa Hafsa Sultan Külliyesi (1522) (ilk yapım evresi); Gebze Çoban Mustafa Paşa Kül-

liyesi (1522-29); Bozöyük Kasım Paşa Külliyesi (1528); Eskişehir, Çoban Mustafa Paşa (Kursunlu) Külliyesi (1525); Saraybosna, Hüsrev Paşa Külliyesi; Trabzon, Gülbahar Hatun Külliyesi (1514); İstanbul-Şehremini, Mimar Camii; Afyon-Sincanlı, Sinan Bey Külliyesi (1524-25)⁷⁰.

Hakkındaki bilgilere oldukça zor ulaştığımız Acem Ali'nin üslubuna gelince; Anadolu dışı kökenli olmakla birlikte, Osmanlı mimarlık tarihinde, 15. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber, adlarına belgelerde rastlanılan Atik (Azadlı) Sinan, Hayreddin, Kemaleddin ve Yakup b. Şah gibi mimarların devamacısı olduğu kabul edilir. Bu bağlamda, 1522 tarihli İstanbul Yavuz Sultan Selim Camii'nde, 1488'de yapımı tamamlanan Edirne II. Bayezid Camii'nin model alınması bu düşüncüyü destekler niteliktedir.

Klasik Osmanlı mimarisinde adı bilinen ilk başmimar sıfatını taşıyan Acem Ali'nin, özellikle külliye mimarı açısından tasarımlarını üslup açısından bağdaştırabilmekteyiz. Kitabelerine göre, yapımları 1522-31 arasında tamamlanan Gebze ve Eskişehir Çoban Mustafa Paşa Külliyeleri, Bozöyük Kasım Paşa ve Silivri Pîr Mehmed Paşa menzil külliyelerinin tasarımları incelendiğinde bazı ortak özellikler ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce külliyeler, "cami odaklı" adını verdiğimiz, camiye göre diğer yapıların biçimlendiği külliye şemasını yansıtmaları dikkat çekicidir. Yalnız, caminin merkez olduğu külliye plan şemasında, medresede, sıbyan mektebi gibi daha çok şehiriçi külliye tasarımlarında sıklıkla inşa edilen yapı türlerine rastlanmasına karşın, tasarımda tabhane, imaret ve hamaına da yer verilmesi, bu külliyelerin aslında şehiriçi külliyeleri olarak yapılmadığını, bu nedenle menzil külliyelerinin ön örnekleri olarak kabul etmemizin daha doğru olacağı düşüncesindeyiz⁷¹. Ayrıca, her dört menzil külliyesinin inşa edildiği yerleşmelerin birer menzil yeri de olduğunun unutulmaması gerekir.

İlgi alanımıza giren Bozöyük ve Silivri'deki külliyelerde, yapı kayıpları nedeniyle bütünlüğün bozulması, Acem Ali'nin külliye üslubu konusunda daha fazla varsayım üretmemizi engellese de, Manisa'daki çağdaş bir uygulama konuya açıklık getirmektedir⁷². İki ayrı tasarım halinde 1522-38 yılları arasında inşa edilen ve cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, hânîkâh, darüşşifa (sonradan) ve çifte hamamdan (sonradan) oluşan külliye, Acem Ali'nin üslubu konusunda oldukça aydınlatıcı olmaktadır.

Sonuçta, şimdiye kadar bu yönüyle ele alınmamış Manisa Valide (Hafsa) Sultan Külliyesi, Gebze Çoban Mustafa Paşa, Eskişehir Çoban Mustafa Paşa, Bozöyük Kasım Paşa ve Silivri'deki külliye uygulamalarını tamamlamakta, üslubu ve

69. M.Sözen a.g.e., s.159-66; Kuran, a.g.e., s.16-19.

70. Bkz., dipnot 68.

71. F.Müderresioğlu, a.g.tez., s.74-97.

72. A.g.tez., s.114-15.

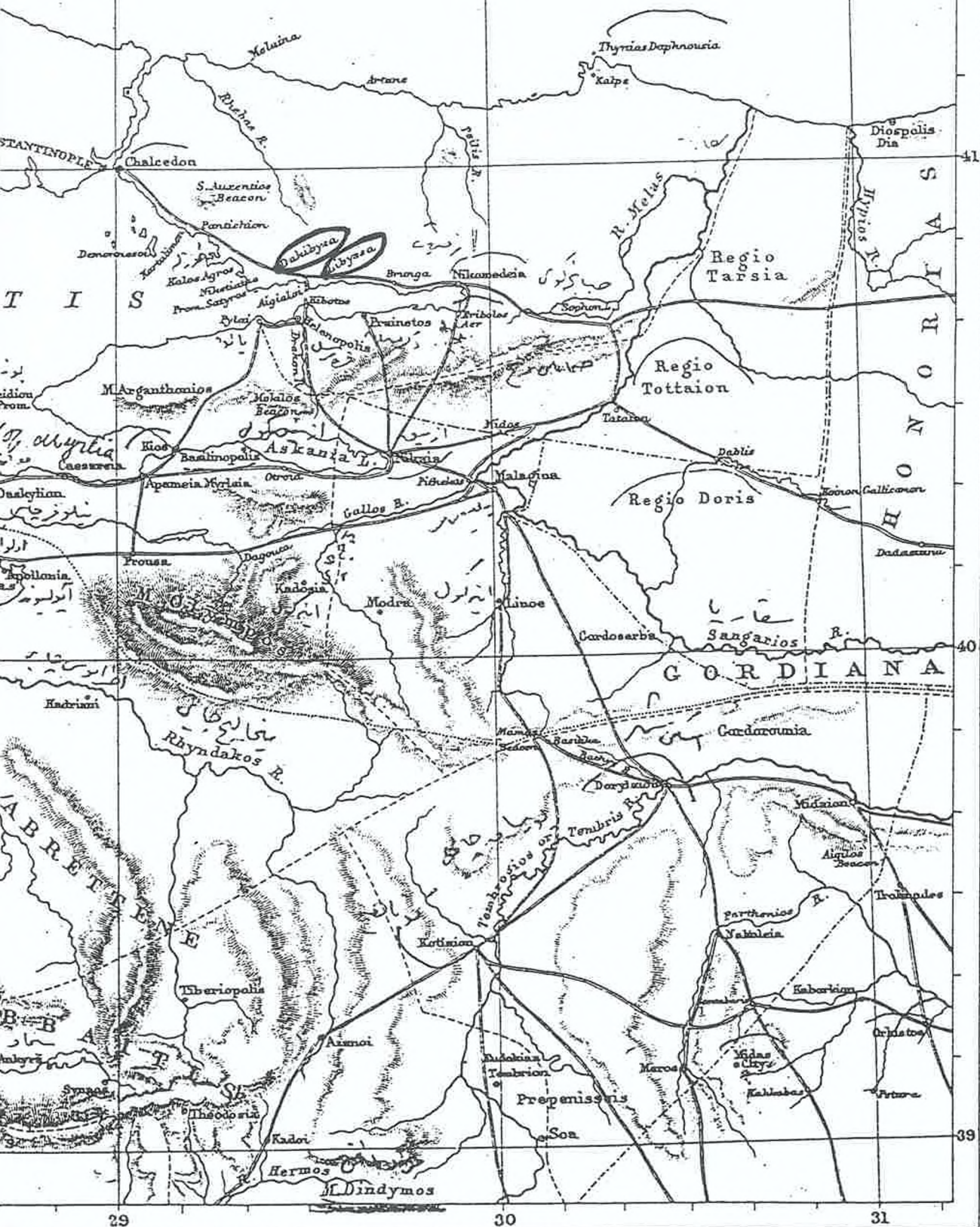
28

Cities and Bishoprics *• Mikomedoin*
Villages *• Santabaris*
Boundaries of Roman Provinces
..... *• Byzantine* *.....*
(Civil or Ecclesiastical)
..... of Thmes
Roads

Lev. 1: Antik Dönemde Hellespontus ve Bithynia Bölgesi Haritası. (1890, W. RAMSAY)

P O N T U S E U X I N U S

yaptığı eserler ile ayrı bir çalışma konusu olabilecek Acem Aliyi ön plana çıkarmaktadır. Acem Ali'nin daha iyi tanınması ise Mimar Sinan'ın mesleki kariyeri üzerine yapılan spekülasyonları azaltacaktır.

Yapı topluluğunun konumu ve çevre ile olan ilişkisine gelince; şehrin en hakim tepesinde yer alan külliye, batıdan Bağdat Caddesi ve Küçükyaşı Sokağı, kuzeyden Şeftali Kısığı Sokağı, doğudan Gölcüönü Meydanı, güneyden ise Gömlekçi Bayırı ve Odunkapı Sokağı ile çevrelenmiştir (Lev.4).

Gezbe'de Erken Osmanlı yerleşiminin kuzeyine, vakfiyede belirtilen sınırlar içine inşa edilen külliye, sahip olduğu cami, han, tabhane, paşa odaları, hânîkâh, imaret, medrese, kütüphane, türbe, hamam, sıbyan mektebi, helâlar ve dış avlu ile kapılarla, tasarımın oldukça geniş programlı düşünülüşü, hafif engelbeli arazi koşulunun dışında, vakfiyeye göre baninin kendi toprağı olan külliye'nin yer seçiminde kısıtlayıcı faktörlerin rol oynamadığı kabul edilebilir.

Merkezde cami ve türbenin yer aldığı külliye tasarımında, güney hariç üç yönde yer yer duvarların çevrelediği imaret, paşa odaları, han, hânîkâh, tabhane ve medrese ile kuşatılmış bir düzenlemeyle karşılaşılır. Dolayısıyla külliye yapıları, büyük bir ustalıkla merkezdeki cami ve türbeyle ahenkli bir bütün halinde toplanmıştır. Çifte hamam ise geleneğe uygun olarak külliye'nin dışına, çarşı içine yapılmıştır. 117x106 m² lik alanı kaplayan külliye, dengeli bir geometrik düzenin ürünü olarak belirmektedir (Lev.5-6).

İşlevlerine göre, birbirine bitişik olarak inşa edilen yapıların konumlarıyla birlikte, merkezde büyük bir dış avlu meydana getirilmiştir. Yapılar, ya doğrudan bir kapı ile, ya da iç avluları veya pencereleriyle dolaylı olarak açılarak dış avlu ile bağlantı içindedir. Bu bağlamda, medrese, hânîkâh ve tabhanenin birer iç avlusu olmasıyla farklılaştırıldıkları gözlemlenmektedir. Tasarımda külliye girişleri ile helâlar, yapılar arasında düzenleyici rol oynamaktadır (Lev.5-6).

Külliye'de, tarihi yol ve çevre mahalleler ile bağlantıyı sağlayacak şekilde girişlerin açıldığı görülmektedir. Bağdat Caddesi'ne (tarihi yol) açılan batı taçkapı, fevkanî düzenlemesiyle hem anıtsallaştırılmış, hem de ikinci bir yapı tarafından da kullanılarak değerlendirilmiştir. İmaret, paşa odaları, cami ve türbeye yakınlığı nedeniyle bu kapının ana kapı olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. İmaretin servis kapısının da bu yöne açılması tesadüfi değildir (Lev.11, 35, 42). Kuzeydeki taçkapı, doğrudan hanın orta bölümüne ve oradan ahır kısımlarına, dolaylı olarak da dış avluya açılmaktadır. Seviye farkından dolayı daha çok hayvanlara hizmet ettiği anlaşılan kapının ikinci dereceden giriş olduğu kabul edilebilir (Lev.26). Cami dış avlusu ile medrese arasında, güneybatıda yer alan güney taçkapı ise çarşıyla bağlantıyı sağlayan giriş olarak düzenlenmiştir (Lev. 13, 50).

Tasarıma dikkat ettiğimizde, çevresine çeşitli yapıların yerleştirildiği caminin, özellikle dış avluda türbeyle birlikte yalnız bırakılmakla vurgulandığı gözlemlenmektedir. Boyutları açısından fazla büyük olmasa da gerek çevresinin boşaltılması, gerekse farklı malzemeyle örülen yüksek beden duvarlarıyla caminin, külliye ön planda tutulan yapılardan biri olduğu anlaşılmaktadır (Lev. 5-9). Caminin arkasında yaratılan büyük boş alan fikri yüz yılın bazı camilerinde de uygulanacaktır. Türbe, caminin güneyine yapılmakla XV. yüzyıl örneklerine kadar uzanan bir geleneği hatırlatmaktadır. Dolayısıyla, cami-türbe ilişkisinde, yakın konumda aynı yöne yapı eyleminde bulunulması ile kuvvetli bir bağlantı elde edilmiştir (Lev. 5-9). Caminin kuzeyine boydan boya inşa edilen han, yeri ve kapladığı alan açısından külliye'de ana yapılardan biridir. Arazi yapısından dolayı camiye ve güneydeki yapılara göre daha aşağı seviyede inşa edilmiştir. Burada dikkat çeken husus, türbe, cami, şadırvan ve han orta bölüm kubbelerinin aynı yöne inşa edilmesiyle, kuzey-güney ekseninin mimari öğelerle vurgulanmasıdır (Lev. 5-9) Bu şekilde eksen belirleyici düzenlemeler, yüzyılın daha geç tarihli bazı örneklerinde de karşımıza çıkacaktır. Külliye'de iki ayrı konumda tabhane inşa edilmesi konaklamaya verilen önemin göstergesidir. Biri dış avluya, diğeri sokağa açılan bu birimler, vakfiyeye göre farklı kişilere hitap ediyordu. Han ile tabhane arasına sıkışan hânîkâh, bu iki yapı ile yakından bağlantılı olmalıdır. (Lev. 5-6, 8). Güneybatı köşede yer alan imaret ise konumu nedeniyle tarihi yola, mahalle ve çarşıya yakındır. Yola açılan servis kapısı da bu bağlantıyı güçlendirmek için açılmıştır. (Lev. 11). Doğuda yer alan medrese, kapısının güneye açılmasıyla tıpkı tabhane gibi soyutlanmaya çalışılmıştır (Lev. 5-6, 41). Vakfiyede sözü edilen sıbyan mektebinin yeri belli değildir. Belki kütüphane, sıbyan mektebi olarak da kullanılmış olabilir. Sonuçta, cami çevresinin boşaltılması ve yapının güneyinde büyük bir boş alan yaratılması, cami-türbe ilişkisi, yapıların yerleştirilmesiyle elde edilen geometrik düzen, mimari öğelere eksen oluşturan giriş üstünün fevkanî düzenleniş, tasarımda geleneksel ve yenilikçi bazı yönlerle işaret etmesi açısından önemlidir.

Külliye'nin geçirdiği değişiklikler ve bugünkü durumu ise şöyledir: Cumhuriyet döneminde yapılar hariç külliye'de ilk tasarımdan sonraki tarihlere ait onarım izlerini belirlemek pek mümkün değildir. Bu bağlamda, külliye'nin bazı yapılarının Sinan ile ilgili risalelerde adının geçmesi, bir ihtimal onarımı düşündürmektedir. Nitekim, imaretin 1573 yılında onarım gördüğü bir arşiv malzemesinden öğrenilmektedir. Bununla birlikte, külliye sınırları içinde farklı malzeme ve örgü tekniklerine rastlanması, mimari öğelerdeki bazı ayrıntılar külliye yapılarının değişen zaman içinde onarım gördüğünü düşündürür.

Külliye'de genel hatlarıyla onarım gören yapılar ve öğeler şunlardır: Paşa odalarının revakı, kü-

tüphanenin tonoz iken bugün çatı olan örtü sistemi, hanın ahır bölümleri, hânîkâh revakları ve girişleri, helâlar, minare, güney çevre duvarı ve güney taçkapı, imaretin avluya bakan doğu cephesi, medresenin kuzeyindeki avlu, tabhanenin avlu duvarı ile külliye doğru çevre duvarı⁷³ 1961-69 yılları arasında yapılan onarımların bir sonucu olarak da, caminin doğusuna ek bölüm yapılmıştır (Lev. 6). Malzeme ve duvar örgüsüne dikkat ettiğimizde, medrese cephelerinde dört sıra taş- üç sıra tuğla almalı örgü kullanılmasına karşın, avlu çevresindeki revak alınlıklarında bir sıra taş-iki sıra tuğla örgü vardır. Bu farklılık, avlu revaklarının yenilenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Külliye kesin tarih ve yer belirtebileceğimiz ilk onarım 1285 H./1865 M. de hânîkâhta gerçekleştirilmiştir. Bu onarım sırasında revağın ahşap kısımları harap olduğundan yenilenmiştir⁷⁴. Külliye dış avlu güney taçkapısının caddeye bakan cephesinde yer alan ve üzerinde sultan II. Abdülhamid'in tuğrasının da bulunduğu 1316 H./1889-90 M. tarihli kitabe ise, onarım yerleri kesin saptanamamakla birlikte, onarıma dair önemli bir belge olması açısından dikkat çekicidir. Belki güney çevre duvarı, medrese dış avlusu ve doğu cephe külliye çevre duvarı ile imaretin doğu cephesi bu tarihte yenilenmiş olabilir. Yapı topluluğunda Cumhuriyet döneminde yapılan onarımlara gelince; paşa odalarının revağı ve kubbeleri 1952'de⁷⁵; hânîkâh, tabhane, hanı, hamam ve minare şerefesi 1965-66 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğünce onarılmıştır⁷⁶. Külliye yapıları bugün, genelde iyi durumdadır ve büyük bir onarıma gereksinimi yoktur. Cami ve türbe amaçlarına uygun olarak ibadet ve ziyaret işlevini sürdürmektedir. Külliye yapıları diğer yapılardan medrese Kız Kur'an Kursu, paşa odaları Gebze Müftülüğü, hamam yine aynı işlevli olarak faaliyetine devam etmektedir. İmaret, han, hânîkâh, tabhane ve kütüphane iyi durumda olmakla birlikte kullanılmamaktadır. Günümüz malzemesiyle yenilenen helâlar ise halka ve ilgili yapıların personeline aittir.

Günümüze ulaşan yapılardan anlaşılacağı üzere, külliye yoğun olarak taş ve çeşitleri, tuğla, ahşap, kurşun, alçı ve demir ya da tek başına, ya da almalı olarak farklı konum ve biçimde kullanılmıştır.

Kesme taş, cami cepheleri ve medrese revaklarında tuğla ile birlikte almalı örgü tekniğinde kullanılmıştır. Özellikle caminin cephesinde, 0,50 m. taş kaide üzerine üç sıra tuğla-bir sıra kesme taş ile yapılan örgü dikkat çekicidir (Lev. 17, 20-21). Tek başına kesme taş ise türbe, hamam ve han ceplerinde, külliye taçkapılarında, paşa odaları revak payelerinde ve han içindeki payelerde karşımıza çıkar (Lev. 26-28, 32, 41-43, 47-48, 50). Mermer; camide, mihrap, minber, müezzin mahfeli, son cemaat yeri sütun başlıklarında, hanım ve son cemaat yeri duvar kaplamasında, taçkapıda, şadırvanın su haznesi ve şebekelerinde,

hamamda yer döşemesi ve kumalarda; medrese, taçkapı, avlu revak sütunlarında; türbede, saçağın sütunlarında; hânîkâhta sütunlarda ve medresede taçkapıda uygulanmıştır. Ayrıca cami ve türbenin alt seviye pencerelerinin sövelerinde de görülür (Lev. 18-19, 22-23, 41, 44). Kaba yonu ve moloz taş, seyrek tuğla hatıllı olarak imaret, kütüphane, paşa odaları, hanın avluya bakan cephesi; hânîkâh, tabhane ve tüm medrese cepheleri ile çevre duvarlarında görülür. Ahşap hatıllı moloz taş ise medrese ve dersane odası cephelerinde dik-kati çeker (Lev. 26, 31, 34-36). Tuğla, taş ile birlikte, cephe örgüsünün dışında, medrese ve caminin son cemaat yeri kubbeleri ve hanın kemerleri ile bacalarda kullanılmıştır. Ayrıca bezeme elemanı olarak külliye yapılarını cephe ve kasnakta çevreleyen kirpi saçaklarda ve tabhanenin pencere alınlıklarında göze çarpar (Lev. 20-21, 28, 30). Ahşap, cami ve türbenin alt sıra pencere kanatları ve giriş kapılarında, medrese ana dersane odası ile türbe saçağında, kütüphanenin dış avluya bakan odasının örtüsünde, tabhanenin kapısında, hânîkâhın revağında, şadırvanın taşıyıcı ve örtü sisteminde ve hanın girişlerinde karşımıza çıkar. Kurşun, türbede kubbe ve saçakta, cami, imaret, tabhane ve medrese kubbelerinde, hanın orta bölümünün kubbesi ile kütüphanenin bir mekânının örtüsünde kullanılmıştır (Lev. 14, 29). Alçı, cami ve türbenin üst seviyesindeki pencere şebekelerinde, caminin kasnak pencerelerinde (Lev. 20-21); demir ise külliye yapılarının alt sıra pencerelerinde ve çevre duvarı pencerelerinde göze çarpar (Lev. 20-21, 34). Medrese iç avlusunun kuyusunda ve çevresinde lahit parçası şeklinde devşirme malzeme görülse de, külliye farkedilen özellik, Gebze içinde ve çevresinde çok sayıda devşirme malzeme rastlanmasına karşın, yapı topluluğunda çok az oranda kullanılmasıdır.

Külliye karşımıza çıkan süsleme çeşitleri ve teknikleri şöyledir.

Yapı topluluğunda bezemenin cami ve türbede ağırlık kazandığı görülmektedir. Diğer yapıların oldukça sade inşa edildiği külliye, özellikle cami, renkli taş süslemeleri ile ilgi çeker. Yapıda en çok taş bezemenin uygulandığı, bunun yanı sıra, ahşap, çini, kalem işi ve renkli cama da yer verildiği görülmektedir. Türbede ise çini ve ahşap kullanımı karşımıza çıkar. Taş bezeme; renkli taş kaplama, taş oyma ve küçük renkli taş kakma tekniklerinin uygulanması şeklinde ağırlık camide olmak üzere, türbe, medrese ve tabhanede görülmektedir. Cami duvarları, zeminden 3-3.5 m. yüksekliğe kadar simetrik olarak düzenlenmiş beyaz mermer üzerine renkli taşlardan oluşan panolarla kaplanmıştır. Motifler ise kufi yazı şeridi, bitkisel kompozisyon

73. Anonim, *Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, Ankara 1973, s.31.

74. E.Yücel-C.Soyhan, a.g.e., s.34.

75. G.Cantay, a.g.tez., s.156.

76. Anonim, a.g.e., s.31.

ve Zengi düğümünden oluşmaktadır. Bu panoların üzerinde de beyaz mermerden kakma bir şerit doladır. Cami içinde taş bezemenin yoğunlaştığı yerler, mihrap, minber ve müezzin mahfelidir (Lev. 22). Cami dışında taş bezeme, son cemaat yeri ve taçkapıda toplanmıştır. Caminin kuzey cephesi, tıpkı harimdeki gibi mermer şeritle bezenmiştir. Son cemaat yeri mihrabiyeleri de renkli taşlarla kaplanmıştır (Lev.18-19).

Renkli taş bezemenin Gebze ile ilgisine gelince; bunun nedenini, külliye'nin banisi Çoban Mustafa Paşa'nın, renkli taş malzemenin yoğun olarak kullanıldığı Mısır'da valilik görevinde bulunmasında aramalıyız⁷⁷. Mustafa Paşa, 1522-23 arasında altı ay görevde kaldıktan sonra, tahminen bazı ustalarla birlikte Gebze'deki camisine gerekli malzemeyi de yanına alarak gemiyle İstanbul'a dönmüştür. Getirilen malzeme, Darıca üzerinden Gebze'ye nakledilmiştir. Bu bağlamda, araştırmacı-yazar G.Goodwin, Evliya Çelebi'nin ifadesine yorum getirerek malzemenin Mısır'da işlenerek getirildiğini ve caminin bezemesinde renklerle mozaik bir düzenleme oluşturulduğuna dikkat çekmektedir. Yazar, benzer düzenlemenin Topkapı Sarayı Hırka-i Şerif Dairesi'nin kuzey duvarında da karşımıza çıktığını belirtir⁷⁸. Diğer bir araştırmacı O. Aslanapa'ya göre, Sultan I. Selim, Ridaniye Seferi (1517) sırasında, Memlûk mermer malzeme ve süslemesine ilgi duymuş, bunun için Kahire'den bazı mermer malzemeyi İstanbul'a taşıtmıştır. Getirilen malzeme de, başta Hırka-i Saadet Dairesi olmak üzere, Topkapı Sarayı'nın çeşitli bölümlerinde kullanılmıştır. Artan malzeme ise daha sonra inşa edilecek Revan ve Bağdat Köşkeri'nin cephelerinde değerlendirilmiştir⁷⁹. Yazara göre, Gebze Mustafa Paşa Cami ile Kahire'de XVI. yüzyılın ilk çeyreğine ait Kansu Gavri Medresesi, bezeme açısından benzerlikler göstermekte ve bu durum Sultan I. Selim'in İstanbul'a gönderdiği Memlûklu Sarayı'nın başmimarı Ahmed b. el Bedri Hasan b. el-Tulunî ve onunla birlikte gelen ustaların tekrar Kahire'ye dönmemişler ise gelişmiş bir teknikle inanılmaz zenginlikteki renkli mermer süslemeyi yapmış olabileceklerini düşündürmektedir⁸⁰.

Üzeri beş sıra mukarnas dizileri ve sarkıtlarıyla bezenmiş taçkapı; geometrik bezemeli bir çerçeve içinde yer almaktadır. Türbenin bütün cepheleri silmelerle çerçeve içine alınmış olup giriş kapısı iki renkli mermerle alması şeklinde örülmüştür. Medrese ve tabhanede taş bezeme, dış avluya bakan pencerelerin kemer alınlıklarının içinde geometrik kompozisyonlar oluşturan renkli taş kakmalar şeklinde görülmektedir. Burada, gri, kırmızı, lacivert, beyaz renklerdeki mozaikten daha iri boyuttaki taş parçaları ile altı kollu yıldızlar ve 'V' biçiminin tekrarı ile elde edilen düzenlemeler yapılmıştır (Lev.55).

Ahşap bezeme, külliye'de cami ile türbenin kapı ve pencere kapaklarında görülmektedir. Cami kapı kanatlarının belki Paşa'nın Mısır'da yaptırarak getirtmesi olasılığı söz konusudur. Bu olası-

lık, renkli taş malzemeye dayanarak ifade edilebilir. Gerçek künde-kârı tekniğinde yapılmış olan caminin ahşap kapı kanatları üzerinde metal, fildişi, sedef ve lüle taşından kakmalar bulunmaktadır. Geometrik bezemeli kapı kanatlarının üzerinde tarih veren kitabeye rastlanılır. Pencere kanatları da üzerinde fildişi ve sedef kakmalar bulunan geometrik kompozisyonlu künde-kârı tekniğinde yapılmıştır. Cami pencereleri ve kapısında olduğu gibi türbe kapı ve pencerelerinde de benzer, fakat daha sade kompozisyon ve teknik özelliklerle karşılaşılır.

Külliye'de çini bezemeye yalnız türbede rastlanmaktadır (Lev.44). Türbenin içinde 1/3 yüksekliğe yanı sıra pencerelerinin üzerine kadar duvarları çini panolarla kaplanmıştır. Etraflarında lacivert renkli dikdörtgen çinilerden bir pencere bulunan firuze renkli altıgen çinilerden oluşan panolar, pencereler arasında kalan yüzeylerde bulunmaktadır; duvarların köşelerinde ise mavi-beyaz gruba giren çinilerden meydana gelen panolar yer almaktadır. Bu panolar, çevresinde beyaz zemin üzerine mavinin tonları ile boyanmış küçük çiçekli, ince ve kıvrık dallı dikdörtgen çini levhalarının içinde; yine beyaz zemin üzerine mavinin tonları ile yapılmış yıldız motifleri oluşturan küçük çiçekler, ince yapraklar ve ince kıvrık dallı kare çini levhalardan meydana gelmektedir⁸¹.

Camideki kalem işlerinin geneli ve türbedekiler orijinal olmayıp daha sonradan yapıldıkları anlaşılmaktadır. Yalnız, camide müezzin mahfelinin ve alt sıra pencerelerinin üçünün tavanında oldukça silik bir durumda, orijinal kalem işi bezeme günümüze kadar gelmiştir⁸². Görülebildiği kadarıyla, müezzin mahfelinin tavanında parlak kırmızı ve natüralist bitki motiflerinden oluşan kalem işi bezeme dikkat çekicidir. Bu kısım onarımlarda ortaya çıkmıştır. Daha sonraya ait kalem işleri duvarlardaki mermer kaplamanın üstünde, mihrabın üst sıra pencerelerinin, tromp kemerlerinin, pandantiflerin, kubbe kamağının çevresinde ve kubbe içinde bulunmaktadır. XVIII. ve XIX. yüzyıl özellikleri gösteren türbenin kalem işleri, çini panoların üzerinde, nişlerin, pencerelerin, pandantif ve kubbe kamağının çevresinde ve kubbe içinde uygulanmıştır.

Diğer bezeme türleri gibi renkli cam da külliye'de sadece cami ve türbede kullanılmıştır. Camide üst sıradaki sivri kemerli ve yuvarlak pencere-

77. Bu konuda daha ayrıntılı bir çalışma, 1991 yılında, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde Yüksek Lisans düzeyinde yapılmıştır.

78. G.Goodwin, a.g.e., s.189, 476.

79. O.Asanapa, a.g.e., s.155-56.

80. A.g.e., s.165.

81. Konuya tarihlleme ve bölge açısından ilk yaklaşan K.A.C.Creswell'dir. Daha sonra S. Yetkin, türbedeki mavi-beyaz çinilerin ilk örneklerine 16. yüzyılda rastlandığına ve Kütahya üretimi olabileceğine işaret etmektedir. Bkz. S.Yetkin, "Kütahya Dışındaki Kütahya Çinileri ile Süslü Eserler", Kütahya. Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, İstanbul 1982, s.84.

82. I.Aktug, a.g.e., s.24-25.

lerle kasnak pencerelerinde görülür.⁸³ Türbede ise üst sıra pencerelerde karşımıza çıkar⁸³.

Demir bezeme, özellikle camide uygulama alanı bulmuştur. Giriş kapısı tokmaklarının halkaları yılan başlarıyla sonuçlandırılmıştır. Diğer yapıların ise alt seviye pencerelerinde görülür.

Ayrıca bugün İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi ile Topkapı Sarayı Müzesi'nde, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nden getirilme eserlere rastlanır. Bunlar; camiye ait prinç ve camı kandiller, tunç fener ile ahşap Kur'an mahfaza kürsü ve Mushaf-ı Şerif sandukçeleridir.

KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR:

Külliyenin tasarımında merkezde yalnız bırakılarak vurgulanan cami, mimari tanıtımda ilk ele alınacak yapı olacaktır. Sonra sırasıyla, konumları ve ebadları gereğince han, tabhane, paşa odaları, hânîkâh, imaret, medrese, kütüphane, türbe, hamam, sıbyan mektebi, helâlar ve dış avlu kapıları bir sistem dahilinde cami çevresine yerleştirilmiş, böylece cami çevresinde güney hariç üç yönden bir yerleşim düzeni elde edilmiştir.

CAMI:

Külliyede merkezde, dış avlunun ortasında, türbe ile birlikte kuzey-güney aksı üzerinde yer alan cami, kare planlı harim, beş bölümlü son cemaat yeri ve kuzeybatıdaki minare ile şadırvandan oluşmaktadır (Lev.6-9, 15-25).

1523 tarihli kitabeye (Lev.6) sahip cami, vakfiye ve risaleler dışında, Matrakçı Nasuh'un minyatürüne, Evliya Çelebi'nin ise Seyahatnamesine konu olmuştur. Minyatürde ana yapı olarak vurgulanan yapı (Lev.3), Çelebi'nin ifadesiyle selâtin camileri ayarındadır. Seyyah, caminin özelliklerini sıralarken, özellikle Mustafa Paşa'nın Mısır'dan malzeme getirttiğini, Mısır halıları ile kaplı olduğu, vitraylarla süslü camların yer aldığını, vaiz kürsüsünün ustalık eseri kabul edilmesi gerektiğini ve nispetleri ile yüksek tutulan bir minaresinin olduğunu belirttikten sonra, Sinan'ın baş halifesi Hüsam Kalfa tarafından yaptırıldığını ifade eder⁸⁴.

14.55x14.55 m. boyutlarıyla tam kare formu yansıtan harim, beden duvarlarının taşıdığı 14 m. çapında bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbe köşelerde yarım kubbecik şeklinde düzenlenen tromplarla geçilir (Lev.25). Trompların ağır görünüşleri, içlerinin istridye kabuğu gibi yivlenmesi ve altlarına mukarnas dolgu üçgenler (köşe üçgeni) yapılmak suretiyle hafifletilmiştir. Trompların bulunduğu geçiş bölgesi dıştan sekizgen bir kasnakla çevrelenerek kubbe eteği oluşturulmuş, kubbe de kasnak üzerine inşa edilmiştir (Lev.11, 17, 20-21). Kuzey cephe eksenindeki bir kapıyla girişin sağlandığı cami, beden duvarlarının çeşitli seviyelerine ve kasnağın her bir cephesine açılan çok sayıdaki pencere ile aydınlatılmaktadır (Lev. 17, 20-21). Harimde, güney duvar ekseninde mukarnas kavsaralı beş cepheli bir mihrap, mihrabın batısında minber ve kuzeybatı köşede, müezzin mahfeli göze çarpar

(Lev.22-23). Harimin içi yoğun süslemeye sahne olduğundan, süsleme mimari özelliklere göre ön plana çıkmıştır (Lev.22-24).

Kuzey cephedeki beş bölümlü son cemaat yeri, mukarnas başlıklı altı sütunun, sivri kemerlerle birbirine ve güney duvara bağlanarak üzerinin pandantifli kubbelerle örtüldüğü düzenlemeyi yansıtır (Lev.17-19). Cephe ekseninde, boyutları anıtsal tutulan taçkapı ve giriş kapısı dikkat çeker. Son cemaat yeri orta kubbesinin içi yivlendirilmiştir. Tek şerefeli minare, cami duvarına bitişik olup kuzeybatıdadır. Dikdörtgen bir kaidede sonra, silmelerle oluşturulmuş pabuçlukla silindirik minareye geçilir. Tek şerefeye sahip minare yenilenmiştir (Lev.11,17,21). Dış avlu ortasında, türbe, cami ve hanın orta bölümünün kubbeleriyle aynı aks üzerinde yer alan şadırvan, on cepheli olup altı sütun üzerine, cephelerde üçgen alınlık yapan kırma çatıyla örtülmüştür. İçteki düzenleme ise musluklu su haznesi ve üzerindeki şebekelerden oluşur (Lev.27).

Dış görünüme gelince; geniş bir dış avlunun merkezine yerleştirilmek suretiyle vurgulanan cami, güneydeki türbe nedeniyle kısmen gölgelenmiştir (Lev. 21). Zeminden 24 m. yüksekliğe kadar almaşık örgüyle yükselen masif duvarlar ve üzerindeki büyük kubbe ile minare, caminin dikey doğrultuda vurgulanmasını sağlamıştır. Ayrıca yalnız bırakılmak suretiyle de belirginleştirilmiştir (Lev.7-9). Sekizgen kasnağın her yüzeyine duvar ayakları ve payanda kemerleri yerleştirilerek kubbe desteklenmiştir. (Lev. 17, 20-21). Cepheler içinde, girişin sağlandığı son cemaat yerine sahip kuzey cephe, anıtsallığı ile farkedilmektedir. Giriş aksı, sertak şeklinde düzenlenerek vurgulanmıştır (Lev.17). Özellikle beş sıra mukarnas kavsaralı taçkapı oldukça anıtsal tutulmuş olup içine 2.92x1.53 m. boyutlarında basık kemerli kapı açılmıştır. Kapının üzerinde caminin inşa kitabesi göze çarpar (Lev.16) Güney duvarda taçkapının dışında mihrabiyeler bulunur. Simetrik olarak düzenlenen diğer cepheler, üç kademede açılmış pencerelerle dikkat çeker. Altta dikdörtgen tipte iki, ikinci sırada eksene gelecek şekilde açılmış sivri kemerli bir, üstte ise yuvarlak pencereli yine birer pencere düzeniyle, cepheler kısmen hareketlendirilmiştir (Lev.20). Güney cephe, türbe tarafından kısmen gölgelenmiş olsa da güneyde yapı olmamasından dolayı bu cephe uzaklardan bile rahatça algılanmaktadır (Lev.21).

Mimari tanıtımı yapılan cami, mimari özelliklerinden çok süslemeleriyle ilgi çekmektedir.

TAVLA-AHIR (HAN/KERVANSARAY):

Hânîkâh ve paşa odalarının bir bölümüyle birlikte, külliye'nin kuzey sınırını belirleyen han, türbe, cami ve şadırvanın üzerinde bulunduğu aksa, bir giriş mekânı ile onun doğu ve batısında simetrik olarak düzenlenmiş ahır bölümlerinden oluşan bir yapıdır (Lev. 5-9, 26-28).

83. A.g.e., s.25-26.

84. Evliya Çelebi, a.g.e. (Zuhuri Danışman), III, s.168-69.

57.00x11.20 m. boyutlarındaki han, külliye-nin diğer yapıları ile organik bütünlük içinde inşa edilmiştir. Vakfiyesinde "ahır-tavla", arşiv malzemesinde "ahır", seyahatnamelerde ise "han" adıyla geçen yapı için Evliya Çelebi şunları yazmaktadır⁸⁵.

...Bu câminin etrafında gelip gidene misafirhâne olmak için bir han vardır ki, üçbin adam ve ikibin at alır. Başka develiği de vardır.

İki ayrı bölümden oluşan hanın mimari özellikleri şöyledir (Lev.6). Hanın eksenindeki giriş bölümü pandantif geçişli kubbe ile örtülü, 8.40x7.60 m. ölçülerinde bir mekândır. Özellikle örtü sistemi kubbe yapılarak vurgulanan giriş mekânında, biri güneye, külliye-nin dış avlusuna; diğeri de kuzeye, sokağa açılan iki taçkapı mevcuttur (Lev.26-27). Benzer düzenlemeyi yansıtan kapılardan sokağa bakanı yani düz ayak olanı hayvanlar için merdivenli olanı ise insanlar içindir. Orta bölümde, kuzeybatı ve kuzeydoğu duvarlarla, yandaki ahırlara geçişi sağlayan birer basık kemer ile duvar ekseninde, önünde 2.80 m. genişliğinde sekinin de yer aldığı birer ocak nişi göze çarpar (Lev. 27).

Merkezdeki kubbeli mekânın doğu ve batısına yerleştirilen ve büyük bir ihtimalle hayvanların kısmen bazı insanların barınak yeri olarak kullanıldığı anlaşılan ahırlar, 23.20x11.20 m. boyutlarıyla simetrik olarak düzenlenmiştir (Lev.6,28). Dikdörtgen planlı ahırlar, doğu-batı ekseninde dörder kısa ve kalın paye ile aynı yönde iki sahına ayrılmış olup üzeri tonoz, payeler ve duvarlar arasındaki yuvarlak destek kemerleri üzerinde taşınmakta, kalın kirişlerde payelerden yan duvarlara bağlanmaktadır. Ahırlar, basık kemerli birer kapıyla ortadaki giriş bölümüne açılır. Dolayısıyla, sokak ve dış avlu ile doğrudan değil, dolaylı ilişkileri sözkonusudur. Ahırların sokağa bakan cephelerinde yedişer, avluya bakan cephelerinde ise üçer mazgal pencere yer alır ki, bu açıklıklar, hem aydınlatmayı, hem de havalandırmayı sağlar. Hanın içindeki ocakların restorasyon sırasında örüldüğü iddia edilirse de⁸⁶, ocağın bulunmadığı örtü sistemine baca yapılmasından da anlaşılmaktadır.

Dış görünüme gelince; han, külliye-nin kuzey cephesi boyunca uzanan ve üç bölümden oluşan bir yapıdır. Hayvanların barınak yeri olarak kullanılan ahırlar, yerleşim planında arazinin eğimi de göz önüne alınarak son derece olgun bir mimari çözüm ile külliye-nin diğer yapılarının bulunduğu avlu kotundan daha alçak bir kısma yerleştirilerek diğer yapılardan üçüncü boyutta kurtarılmıştır. Böylece kuzeydeki Şeftali Kısığı Sokağı'nda hayvanlar için düz ayak bir giriş sağlanmış (Lev.26), insanların avluya bağlantısı ise merdivenle çözülmüştür (Lev.27). Özellikle örtü sistemi kubbe yapılarak belirginleştirilen giriş mekânında, dış avlu ve sokağa bakan her iki taçkapıda, dikdörtgen sade bir çerçeve içine alınmış basık kemerli kapıdan oluşmaktadır. Sokağa açılan kapının boyutları 5.10x2.40 m.dir. Avluya bakan kapı ise geniş bir

saçak düzenlemesine sahiptir. Dış avluya bakan cephe mazgal açıklığı ve kapı dışında çok sade düzenlenmiştir. Han cepheleri tüm cephe boyunca üst seviyede kirpi saçakla sonlanmıştır. Ahırların tonozları dıştan beşik çatı ile ortadaki bölüm ise kubbeye örtülmüştür.

MİSAFİRHANE (TABHANE):

Külliye-nin doğu kanadında, medrese ile hânîkâh arasında, girişin külliye avlusu dışından sağlandığı yapı, vakfiyede on hücreli müstemil bir zavıye, arşiv malzemesinde oniki softa hücre, halk arasında ise hademe-i hayrat odaları adıyla tanınmaktadır. Dolayısıyla bu tanımlamalar tabhaneye uygun düşmektedir (Lev. 6,8-9,12, 29-30).

Girişin, doğudan sokak bağlantılı bir taçkapıyla mümkün olduğu yapı, revakları günümüzde yıkılmış bir iç avlunun etrafına yerleştirilmiş mekânlardan oluşmuştur (Lev.6). Eski bir çizimine göre,⁸⁷ bir uzun kenar ile kısa kenardan, bugün ise uzun kenar ile simetrik iki yan kısa kenara sıralanmış on oda ile iki eyvandan meydana gelmektedir. Yapının planından ve yanındaki medreseden yola çıkan bazı araştırmacıların yapıya, hastahane veya darüşşifa işlevini, yorum yapmaksızın yüklemelerini anlamak mümkün değildir⁸⁸, Her ne kadar araştırmacı S.Ünver⁸⁹, tabhaneleri "nekahat-hane", yani yol yorgunluğundan ve gıdasızlıktan zayıf düşenlerin birkaç gün dinlenebileceği ve istirahat edebileceği yerler, hatta bazı hallerde ufak kırılganlık ve hastalıklar için revir olarak kabul ediyorsa da, darüşşifa anlamından farklı düşünmektedir. Tabhaneye, doğuda yer alan pencereli bir çevre duvarının eksenine açılan taçkapıyla ulaşılır. Girişten sonra merkezde, bugün revakları yıkılmış bir iç avlu ile onun doğu hariç üç yönüne yerleştirilmiş hücrelerden oluşan düzenlemeyle karşılaşılır (Lev.6). Batıda uzun kenara eş düzenlemeyi yansıtan sekiz oda, kuzey ve güney kısa kenarda ise birer eyvan ve ona açılan oda semasıyla yapı, sırtını dış avluya ve iki yanındaki helâ mekânlarına yaslamıştır. Böylece tabhane, hem ayrı tutulan girişle, hem de arkasını diğer yapılara dönmesiyle külliye-nin yapılarından soyutlanmıştır. Tüm mekânların pandantif geçişli sekizgen kasnaklı kubbelerle örtüldüğü yapıda, köşe ve uçtaki odaların girişleri avludan verilmeyip, kısa kenarda birer hacimlik kısım feda edilip, aralıranda bir eyvan oluşturularak

85. A.g.e., s.169.

86. G.Cantay, a.g.tez, s.154.

87. S.Ünver, *Gebze İmaretinin Tabhanesi*, İstanbul 1947, s.5.

88. Yapıyı, T.Reyhanlı, *Osmanlı Külliye Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1974, s.274 ve G.Cantany, a.g.tez, s.156'da hastahane; Aslanapa, a.g.e., s.163'de ise darüşşifa olarak tanımlanmaktadır. Bize göre, menzil külliye-leri içinde bilinen hiç bir darüşşifa örneği olmadığı gibi, vakfiyede de tanımlaması yapılan bu bölümün tabhane olduğu kesindir.

89. S.Ünver, a.g.e., s.3-5

iki odaya bir giriş mekânı ayrılmıştır (Lev.6). Benzer şekildeki bir düzenlemenin paşa odalarında da uygulanmış olması, iki yapı türü arasında işlevsel açıdan önemli bir fark olmadığına işaret etmektedir. Her odada birer ocak ve dolap nişinin göze çarptığı tabhane, uzun kenardaki odalar dış avluya, dar kenardakiler ise iç avluya iki sıra pencere ile açılarak aydınlık sağlanmıştır. Güneyde, tabhaneyle medrese arasına yerleştirilen oniki birimli helânın altı birimi tabhaneye ait olup, buraya güneydoğudaki köşe mekânının yanındaki bir ara yolla ulaşılmaktadır.

Tabhaneyi dış görünüm açısından incelediğimizde, cephelerde dış avluya bakan batı cephe (Lev.29, 56) ile sokağa yönlendirilmiş doğu cephenin (Lev.30) serbest düzenlendiği anlaşılar. Güney ve kuzey yan cepheler ise helâlara bitişik olduğundan sağır tutulmuş (Lev.8,12). Sadece pencerelerle dış avluya açılan batı cephe, pencere alınlıklarındaki bezemelerle dikkat çeker (Lev.55). Doğru cephe, giriş cephesi olduğundan pencereli çevre duvarı taçkapı, avlu ve odalarla hareketlendirilmiştir. Eksendeki taçkapı mimarisine farkedilmektedir (Lev.30). Örtü sisteminde ise sekizgen kasnaklı kubbeyle yüksek tutulmuş bacalar göze çarpmaktadır.

MİSAFİRHANE (PAŞA ODALARI):

Külliyenin batı taçkapısının kuzeyinden başlayarak hana bitişen, dolayısıyla kuzeybatı kanadı oluşturan ve paşa odaları olarak adlandırılan bölüm, tek sıra halinde dizilmiş mekânlardan meydana gelir ve revakla dış avluya açılır (Lev.6-7, 11, 14, 31, 32).

Külliyenin diğer yapılarıyla yakın ilişkideki paşa odaları vakfiyede; *kış ve yazda gelip geçen misafirler için kalınacak yerler (misafirhane)*. Arşiv malzemesinde; *yolcu ve misafirlerin istirahatı için yedi tabhane*; Seyahatnamelerde ise, misafirhane adlarıyla geçer. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde, *..caminin etrafında gelip giden misâfirhâne... her gece akşamdan sonra misafirhanede kalanlara bakır tepsiler her ocak başına.. ifadesiyle yapıyı anlatmaktadır.*⁹⁰

Önündeki dış avluya payelerin taşıdığı üzeri saçak örtülü tek sıra revakla açılan paşa odaları, yanyana bir kitle halinde dizilmiş yaklaşık kare planlı, pandantif geçişli sekizgen kasnaklı kubbeyle örtülmüş sekiz birimden oluşmaktadır (Lev.6). Bu birimlerden yedisi, içinde birer ocak, ikişer de dolap nişi bulunan konaklama hacimleridir. Biri ise eyvan şeklinde düzenlenmiş olup iki yanındaki odalara geçişi sağlamaktadır. Odalar altta iki, üstte bir olmak üzere, iki sıra pencere ile aydınlatılmıştır. Giriş, beşine revaktan, ikisine ise eyvandan sağlanır: Böylece beş oda bir kapıyla doğrudan, diğerleri eyvan yoluyla dolaylı şekilde avluyla bağlantı içindedir (Lev. 31-32). Eyvan kullanımından da anlaşılacağı üzere, Bağdat Caddesi'ne cepheli kuzey batıdaki üç oda tasarımıyla farklılaştırılmıştır. Merkezde eyvanın, onun kuzey ve güneyinde

ise odaların yer aldığı düzenleme, işlev açısından farklılığa işaret etmektedir. Avluya dolaylı açılımdan dolayı bu iki odanın daha ayrıcalıklı kişilere tahsis edilmiş olabileceğini varsayabiliriz. Ayrıca hemen bu odalara bitişik bir de helânın yer alması varsayımı güçlendirmektedir (Lev.6). Diğer odaların ise yine ayrıcalıklı kişilere hizmet etmiş olabileceğini düşünebiliriz. Han ve diğer tabhane, konaklaması istenmeyen bazı misafirler için kullanılmış olması gerekir.

Dış görünüme gelince; külliye, kuzeybatısına yerleştirilen paşa odaları, aynı düzlemde inşa edilmiş birbirine benzer özellikler gösteren bir dizi mekândan oluşmuştur. Cadde ve sokağa bakan cephelerdeki hareket unsuru, iki sıra pencere dizisiyle cepheyi sonlandıran kirpi saçak bezemedir. Avluya bakan cephe ise revak dizisinin arkasına yerleştirilmiş odaların kapılarıyla dikkat çeker. Cephe mimarisinde sekizgen kasnaklı kubbe ile ocak nişlerinin bacaları göze çarpmaktadır (Lev.14).

HALVETHANE (HÂNİKÂH/TEKKE):

Hânikâh, külliye, kuzeydoğu köşesinde, han ile tabhane arasında, revaklı bir iç avlunun güney hariç diğer üç yönüne yerleştirilen oniki mekân ile güneyde helâyâ bitişik kubbeli bir mekân ve önündeki giriş bölümünden oluşmaktadır (Lev.6,8-9,12,33-34). Vakfiyede; *bir tetim meyl de içine alan sûfi tarikatına bağlı yani fakirlere mahsus murakabe ve ibadet için mazbut oniki halvethane*. Arşiv malzemesinde *onüç hücreli hânikâh* ifadesiyle tanınan yapı, dönemi saptanamayan bir tarihte işlev değişikliği geçirerek tekkeye dönüştürülmüştür. Bu bağlamda S.Eyice, yapının *Nakşibendi Tekkesi* olarak kullanıldığını ifade eder.⁹¹

Dış avludan çevre duvarı içine açılan bir kapıyla hânikâha ulaşılır. 16.90x6.25 m. boyutlarındaki revaklı iç avlu, güneyden bir duvarla külliye, dış avlusundan soyutlanarak sadece bir kapı ile ona açılan bağımsız hale dönüşmüştür (Lev.6). Dokuz sütunun taşıdığı üzeri tek yöne eğimli çatıyla örtülü revağın gerisinde (Lev.33), kısa kenarda ikişer, uzun kenarda ise sekiz odanın yer aldığı bir düzenleme ile karşılaşılır. Kareye yakın dikdörtgen planlı odalardan onu çapraz, ikisi beşik tonozla örtülüdür. Köşe odaları dışındaki odaların girişleri doğrudan avluya açılan kapılardan, köşe odalarında ise girişte beşik tonoz örtülü dar bir koridor yapılarak her iki odaya geçiş kendi koridorundan sağlanmaktadır. Daha önceden bilinen köşeden kapı açılması düşüncesinin uygulanmayıp, iki odaya ayrı koridorlu giriş yapılması, bu mekânları kullanacak kişilerin ayrıcalıklı olabileceğini düşündürmektedir. Batı hariç derviş odaları birer pencereyle sokağa açılarak aydınlatılmaktadır. Her odada birer ocak ile ikişer dolap nişi karşımıza çıkar.

90. Evliya Çelebi, a.g.e., III, s.169.

91. S.Eyice, a.g.m., s.10

Hânikâh avlusuna güneyden açılan ikinci bir kapı ile doğu-batı doğrultusunda ardarda düzenlenmiş iki birimli bölüme ulaşılır. Bu birimlerden kapının açıldığı batı kısım bir ön giriş, doğu kısım ise üzeri kubbeyle örtülmüş bir mekân düzenlenmesi yansıtır (Lev.6). Her iki kısım bir kapıyla birbirine bağlanmıştır. Ayrıca ön giriş kısmındaki bir kapıyla da güneydeki helâlara ulaşılır. 5x5 m. boyutlarıyla kare planlı olan kapalı hacim, pandantif geçişli sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Doğuya açılan dört pencere ile aydınlatılan hacim, bir kapıyla önünde yer alan kare planlı giriş mekânına açılır. Muhtemelen hânikâhın ayin, tekkenin ise semahanesi olarak kullanılan hacim, bu işleve uygun donanım özellikleri göstermektedir (Lev.12). Semahane, giriş bölümü penceresiyle dış avluya bakmakta ve ikinci bir kapı ile de orijinalde güneyde yer alan helâlara açılmaktadır. Günümüzde kapı örüldüğü için helâlara giriş külliye'nin dış avlusundan sağlanmaktadır (Lev.5-6).

Dış görünümüne gelince; hânikâh kot farkından dolayı sokak cephesinden daha iyi algılanmaktadır (lev.34). Avluyla bakan cephe ise avlu duvarı ve revağın örtü sistemi nedeniyle gölgelenmiştir (Lev. 33) Cephe bitiminde kirpi saçak bezeme, örtü sisteminde ise bacalar dikkat çekicidir (Lev.34).

MATBAH-FIRIN-YEMEKHANE-ANBAR-ODUNLUK-MAHZEN (İMARET):

Külliye'nin batı taçkapısı, kütüphane ve paşa odalarının bir bölümüyle birlikte, külliye'nin batı sınırını belirleyen imaret, yemekhane, mutfak, kiler, depo ve odunluktan oluşan bir yapıdır (Lev.6-7, 10-11, 35-38).

Külliye'nin diğer yapılarıyla organik bütünlük içinde inşa edilen imaret, vakfiye ve arşiv malzemesinde, *matbah* (mutfak), "fırın", "yemekhane", "anbar", "odunluk" ve "mahzen"; risalelerde "imaret"; Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde ise "yemekhane" olarak tanınmaktadır Evliya Çelebi seyahatnamesinde⁹²; *Bütün misafirler ve gelip geçen için bir yemekhanesi vardır ki ay ve sene, ihtiyar ve gence, erkek ve kadına niyeti bol olduktan başka bugüne kadar her gece akşamdan sonra misafirhanede kalanlara bakır tepsi-lerle her ocak başına birer sını, adam başına birer ekmek parçası, her ocağa bir nurlu yağmu- mu, her at ve katır başına birer torba yem verilir. Vâkıf tarafından mihmandarlar gelip her- kese hizmet ederler..* diye yazmaktadır.

İmaret, külliye batı girişinin güney tarafında, diğer yapılardan koparılmış, kendi içinde bağımsız bir yapı olarak tasarlanmıştır. Doğuda, cami-türbe avlusunun batı sınırını oluşturan pencereli duvar ile imaret arasında üzeri kapalı bir koridor oluşturulmuş (Lev.36); böylece kendi içinde bir kapalılık sağlanmıştır. İmaretin iki kapısından birisi külliye batı girişinin hemen güneyinde, imaret koridoruna açılan kapı, diğeri de külliye'nin dışından, batı cephenin güney ucundaki servis girişi olarak tanımlanacağıdır (Lev.35).

Külliye'nin batı taçkapısından başlayarak uzun ve geniş bir galerinin bir duvarı boyunca güneye doğru kubbelerden oluşan bir kitle halinde, işlevsel açıdan birbirine tamamlayacak şekilde yanyana dizilmiş yemekhane, mutfak, kiler, fırın, depo ve odunluktan oluşan imaretin ilgili mekânlarının sırasıyla mimari özellikleri şöyledir.

Yemekhane: Külliye içinde girişte, koridorun hemen yanındaki kapıdan girilen mekân, yemekhane olarak kullanılan bölümdür (Lev.6,10, 38). Dikdörtgen planlı hacim ekseninde geniş bir kemer ile ikiye ayrılarak, birer kubbe ile örtülmüştür. Hacmi, duvarlar boyunca zeminden 0.50 m. yüksekliğindeki seki çevrelemektedir. Yemekhane, güney duvar eksenindeki bir kapıyla mutfağa açılarak işlevsel bağlantıyı gerçekleştirebilir.

Mutfak: Yemekhaneden sonraki kısımdır. Bu kısım da yemekhanede olduğu gibi merkezde geniş bir kemer ile ikiye ayrılarak, birer kubbeyle örtülen dikdörtgen bir hacim ve ona açılan biri tonoz örtülü, diğeri kemerle ikiye ayrılarak birer küçük kubbe ile örtülü dikdörtgen planlı iki hacimden oluşmaktadır (Lev.6,10,37). Güney kısmındaki büyüklük, küçük kubbeli mekânlarda aydınlatma, pişirme ve bulaşık yıkama işlerinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Büyük kubbeli birimde yemeklerin piştiği iki büyük ocak bulunmaktadır.

Kiler: Mutfaka açılan üzeri tonoz örtülü dikdörtgen planlı mekân kilerdir (Lev.6). Mutfak girişindeki büyük kubbeli mekân ise mutfak içindeki geçişlerin sağlandığı alandır. Burada mutfak girişi, pişirme ve hazırlama bölümüne ve kilere geçişle yemekhaneye servis geçişleri yer almaktadır. Yemekhane ile mutfağın bu bölümü arasında, yemekhanedeki sekinin üzerinden başlayan bir pencere açılarak, bugünkü modern anlamda bir servis bankosu oluşturulmuştur. Vakfiyede *dönen dolaplardan meydana gelen fıskiye ve matbah* adıyla sözü edilen yer, olasılıkla bu bölümün fonksiyonunu vermektedir. Özgün olan bu açıklık, yerden 0.50 m. yüksekliğinde ve basamaksız olduğundan bir kapı değil, yemek tepsiyelerinin mutfaktan verildiği ve yemekhane tarafından alındığı bir servis bankosudur. Böylece yemekler mutfak ve yemekhane arasındaki koridordan taşınmayıp doğrudan servis penceresinden verilmektedir.

Fırın : Mutfak bölümünün güneyindeki kubbe ile iki mekân imaretin fırınıdır (Lev.6,10). Giriş, güneyindeki kubbeli eyvandan sağlanmıştır. Fırın da, tıpkı yemekhane ve mutfak bölümlerinde olduğu gibi kemerle ikiye ayrılarak, üzeri fenerli bir kubbe ile örtülü dikdörtgen hacim ve buna açılan, tonozlu küçük dikdörtgen bir mekândan (kiler) oluşmaktadır. Batıda yer alan kiler, muhtemelen fırında pişirilecek olan ekmek, ya da fodyanın hazırlandığı yerdir. Kuzeydeki kubbeli birimin batı duvarındaki iki fırın, pişirme eyleminin yapıldığı hacimdir.

92. Evliya Çelebi, a.g.e., III, s.169.

Depo : Kubbeli eyvanın güneyinde, kuzey ve güneyde iki geniş kemerle örtü sisteminde kare plana dönüştürülerek kubbe ile örtülen dikdörtgen bir mekân bulunmaktadır (Lev.6). Fırın gibi buranın girişi de eyvandandır. İçinde yedi raf nişi bulunan mekâna, güneyden tonoz örtülü dikdörtgen planlı bir depo hacmi açılmaktadır. Kendi içinde iki bölümlü olan mekânın tahminen günlük kullanım dışındaki kap, tepsi vb. araç-gereçlerin bulunduğu bir yer olmalıdır.

Odunluk: Depo bölümü ile birlikte, imaretin koridoru da bitmekte ve bir kapıyla bahçeye açılmaktadır. Bu bahçe, aynı zamanda odunluk olarak kullanılan bir bölüm olup batı köşesindeki servis kapısıyla Bağdat Caddesi'ne açılmaktadır (Lev.6,35). Servis kapısından, imarete gelen yiyecek malzemesi ile yakacak olarak kullanılan odunun taşındığını kabul edebiliriz.

Dış görünüme gelince; külliye'nin batı kanadının güneyinde, Bağdat Caddesi ile cami, türbenin yer aldığı dış avlu arasında, boyuna dikdörtgen planıyla dikkati çeken imaret, kitle halinde yanyana dizilmiş mekânlar topluluğudur (lev. 11,35). Batı cephede, caddeye taşkınlık yapan ocak, mutfak ve kilerin dışında, herhangi bir hareket unsuruyla karşılaşmaz. Birkaç pencere ve servis kapısı haricinde açıklık da görülmez. Cephenin sonlandığını belirten kirpi saçak motifi, mimari bezemeyi oluşturan tek süslemedir. Dış avluya bakan doğu cephe ise çok sayıda açılmış pencereyle adeta koridor şeklinde tasarlanmıştır (Lev. 7,36). Cephe mimarisinde, kasnaklı kubbeler, bazı kubbelerdeki fenerler ve bacalar dikkat çekicidir.

MEDRESE:

Külliye'nin güneydoğu köşesindeki medrese, üç taraftan revakla çevrelenmiş avlu etrafında, doğuda dersane ve dershanenin her iki yanında kubbe ile örtülü eyvan şeklinde birer mekân, güneyde giriş eyvanı ve onyedili öğrenci odası ile ortak kullanılan bir helâdan oluşmaktadır (Lev.5-6, 7,10,12,39-41).

Külliye'de cami ile birlikte, ikinci yapım kitabesine (lev.39) sahip medrese, aynı zamanda vakfiye, risale ve arşiv malzemesine de kayıtlıdır. Vakfiyede, medrese personeli ve öğrencilerinden kısaca sözedilmekte, arşiv malzemesi kullanan C.Baltacı'nın eserinde ise XVI. yüzyılda görev alan müderrislerin adları ve bazı nitelikleri belirtilmektedir. Yazara göre medreseler, müderrisin aldığı günlük akçeye göre sınıflandırıldığından, 50 akçe günlük alan Gebze Çoban Mustafa Paşa medresesi müderrisinin ücretinden dolayı 50'li payeye sahip medreseler grubuna girmektedir⁹³.

Medrese, genel plan özellikleriyle Erken Osmanlı Dönemi'nden itibaren bilinen plan şemasına sahiptir. Araştırmacı Y.Ötügen'in tipolojisinde "bağımsız medreselerin 'U' şemalı simetrik medreseler içinde dershanenin hücrelerden ayrı

olan" grubuna⁹⁴; Z.Ahunbay'ın tipolojisinde ise "hücrelerin 'U' oluşturanak düzende dizildiği tipte, dershanenin U'nun açık olan kısmında yer aldığı" alt grup içinde incelenmektedir⁹⁵. Her iki tipolojiden çıkarılan ortak sonuç, medresede U'nun kollarının açık bırakıldığı alana yerleştirilen dershanenin yan revaklarla olan bağlantısının ayrıntıyla çözümlenmiş olmasıdır (Lev.6).

Medrese doğu kanat eksenindeki derthane odası, üzeri sekizgen kasnaklı kubbeyeyle örtülü, pandantif geçişli kare bir mekândır. Önünde revak yerine-eğimli bir çatıyla örtülü giriş bölümü göze çarpar. İki sıra pencere dizisiyle aydınlatılan derthane odasında, güney duvar ekseninde bir mihrap ile birer ocak ve raf nişi yer alır. Derthane odasının kapısı basık kemerli olup silmelerle dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır (Lev.6,8). Avlunun dar kenarlarından biri üzerine yerleştirilen dershanede, genişliğin avludan daha az olması nedeniyle, yan revaklar derthane duvarının uzantısına saplanmış. Dolayısıyla dershanenin iki yanına, avluyu çevreleyen revakların uzantısı sayılabilecek fakat revaklardan daha geniş olarak, oda boyutlarında yapılan ve kubbeyeyle örtülen yarı açık mekânlar yerleştirilmiştir (lev.6,8). Doğu hariç bir avlu etrafına sıralanan onyedili öğrenci odası, eş düzenleme yansıtmaktadır. Birer kapıyla önlerindeki iç avluya açılan odalar, iki sıra pencereyle aydınlatılmakta, her odada da birer ocak ve dolap nişi göze çarpmaktadır (lev.6). 15x10.40 m. boyutlarındaki avlu, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup üç taraftan odalarla, doğu taraftan ise derthane odasıyla çevrelenmiş revaklı bir iç avlu şemasındadır. (lev.6.40). Revaklar, sivri kemerle birbirine bağlanmış, bir kısmı mukamaslı, diğerleri baklava başlıklı sütunlar üzerinde taşınan pandantif geçişli kubbelerle örtülmüştür.

Medresede, giriş eyvanının karşısındaki bir koridorla da kuzeyde yer alan tabhane ile ortak kullanılan helâlara geçilir.

Dış görünüme gelince; girişi oluşturan güney cephede, eksende, üzerinde kitabenin de yer aldığı bir taşkapı görülür. Taşkapı, günümüzde bahçe olarak kullanılan güneydeki bir alana açılır (lev.39, 41). Büyük bir ihtimalle etrafı çevrelenmiş avlu sonraki tarihlere ait olmalıdır. Doğu cephe, derthane odasının konumu nedeniyle dışa taşkınlık yapar. Dolayısıyla, derthane odasının dışa taşkınlığı, kotta külliye duvarının bile dışına taşırılmasına neden olmuştur (Lev.6). Avluya bakan cepheler ise

93. C.Baltacı, a.g.e., s.320-22, dipnot 1287-96.

94. Y.Ötügen, "Orhan Gazi (1326-1356) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi Özel Sayısı*, Ankara 1978, s.337-72.

95. Z.Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülmurralar, Mektepler", *Mimarbaşı Kocasınan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, C.I, İstanbul 1988, s.239-310.

revak girişindeki odalar şeklinde planlanmıştır. Dershane odasının bulunduğu cephede revak yerine giriş bölümü şeklinde saçak düzenlenmesi dikkat çeker. Örtü sisteminde, daha yüksek tutulmuş dershane odasıyla diğer odaların kasnaklı kubbe-leri ve bacalar yer alır (Lev.40).

KÜTÜPHANE:

Kütüphane, külliye'nin Bağdat Caddesi tarafında, batı giriş kapısının üstünde, fevkanî olarak düzenlenmiş bir yapıdır. Giriş kapısının yanındaki bir merdivenle ulaşımın sağlandığı yapı, biri külliye dış avlusuna, diğeri de cadde tarafına bakan iççe düzenlenmiş iki odadan oluşmuştur (Lev. 6-7, 10-11, 14,42)⁹⁶.

Vakfiyede, .. *Matbahla misafirhane arasında bulunan kapı üzerindeki dahili ve harici vakfedilen kitapların muhafazası için geniş tavandan ve açık bir yeri olan iki fevkanî oda.* İfade- siyle kısaca tanımlı yapılan yapı, vakfiyeden anlaşılacağı üzere, farklı konu ve içerikte toplam 165 el yazması kitaptan oluşan bir kütüphane idi. Bu bağlamda, kütüphanede görevli 'Hafız-ı Kütüp' ünvanıyla çalışan bir de personelin olması, Çoban Mustafa Paşa'nın kütüphaneye gösterdiği önemin bir göstergesidir.

Caddeye bakan batıdaki oda, sekizgen kasnak üzerine pendentif geçişli bir kubbe ile örtülü olup iki sıra halinde açılmış pencerelerle aydınlanır (Lev.10-11,42). İçinde ikisi ocak, dördü dolap olmak üzere, altı niş göze çarpar. Dış avluya bakan doğudaki oda ise orijinalde tonoz örtülü iken, sonradan içten kaplama ile üzeri eğimli bir çatı şeklinde düzenlenmiştir. eksende iki pencerenin yer aldığı odada bir de dolap nişi bulunur (Lev. 10,14).

İçinde kıymetli el yazmaları olduğu kabul edilen kütüphanenin kitapları kısmen dağıtılmış, hayli tahribata uğramış, sonra da İstanbul'a götürülmüştür⁹⁷.

Kütüphane, giriş kapısı üzerindeki fevkanî düzenlemesiyle külliye'de dikey boyutta vurgulanmıştır. Dış görünüm açısından, gerek yola, gerekse avluya bakan cepheler oldukça uzaktan algılanabilmektedir. Batı cephe, kütüphanenin alt ve üst sınırlarını vurgulayan testere dişi motifli arasında çift sıra pencere düzeniyle, doğu cephe ise giriş kapısının avluya bakan sivri kemeri üzerindeki tek sıra pencere düzeniyle dikkat çeker. Örtü sisteminde batıya bakan cephenin kasnaklı kubbesi, diğerinin ise tonozu farkedilmektedir (Lev.11,14,42).

TÜRBE:

Külliye'de, hanın orta bölümü, şadırvan ve cami ile birlikte, kuzey-güney ekseninin güney ucunu belirleyen türbe, sekizgen gövde üzerine kubbe ile örtülü, önünde giriş bölümü bulunan bir yapıdır (Lev.6-8,15,21,43-45).

Türbe, külliye'nin güneyindeki dış avluda (hazire) cephesi camiye doğru yönlendirilmiş konum-

da yer alıp camiyle birlikte diğer yapılardan bir bahçe duvarıyla çevrelenerek soyutlanmıştır. Dola- yısıyla cami ile yakın bağlantı içindedir (lev.6,21). Kitabesi olmayan, vakfiyede de adı geçmeyen tür- beden, risaleler içinde sadece *Tuhfet ül-Mi'ma- rin*'de adına rastlanır.Tarihi kaynaklara göre Mus- tafa Paşa, 1529'de İstanbul'da vefat etmiş ve Geb- ze'de toprağa verilmiştir. Türbesinin ölümünden önce mi? yoksa sonra mı? inşa edildiği konusu ise henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşmamıştır⁹⁸.

Türbeye, güneyde dört sütun üzerine oturan saçaklı bir ön bölümle geçilir (Lev.15,44). Türbe- nin içi de dıştan olduğu gibi sekizgen olup üzeri sekizgen kasnak üzerine 6.40 m. çapında kubbeye- le örtülüdür. Kubbeye köşelerde küçük pendentif- lerle geçilip, üç sıra derinliği az mukarnas dizileri-yle kubbe eteği oluşturulmuştur. Türbenin içi, giriş cephesi hariç diğer cephelerde, biri altta diğeri üst seviyede olmak üzere, ikişer pencere açıklığı ile aydınlatılmıştır. Alt pencereler dikdörtgen tipte ve söveli, üst sıradakiler ise sivri kemerli ve şebekeli- dir (Lev.21,43-44).

Türbenin içinde Çoban Mustafa Paşa tek ba- şına yatmaktadır. Merkezde sanduka göze çarpar (Lev.45). Yapının içi mimarisinden çok bezeme- siyle ilgi çeker.

Dış görünümüne gelince; kuzey cephe giriş cep- hesi olduğundan bir giriş mekânıyla farklılaştırıl- mıştır. Dördü serbest, ikisi türbe duvarı içinde dik- dörtgen payeler üzerinde taşınan, içte düz atkılı ta- van ile dışta eğimli çatıdan oluşan bir düzenlemey- le karşılaşılır (Lev.21,43). Giriş kapısı, iki renkli malzemeden örülerek vurgulanmıştır. Diğer pen- cereler ise pencere açıklığının dışında herhangi bir özellik göstermezler. Yalnız, güneye bakan cephe- ler çevrenin boş olması nedeniyle uzaklardan algı- lanabilmektedir (Lev.43).

HAMAM:

Külliye sınırları dışında, yaklaşık 200 m. gü- neyde, Çarşı içinde yer alan ve çifte hamam şek- linde düzenlenmiş bir yapıdır (lev.46-48).

96. Vakfiyeye göre tanımlaması yapılan kütüphane, çeşitli alanlarda yazılmış 165 yazma esere sahipti. Bu kitapla- rın dağılımı şöyledir: 46 cilt tefsir ve tefsir şerhleri, 30 cilt hadis ve şerhleri, 25 cilt usûl ve fûru ile mütûn ve şerhleri, 17 cilt fetva ve 47 cilt kelamdan oluşuyordu.

97. S.Eyice, *a.g.m.*, s.10

98. Konuyla bir başka açıdan bağlantılı husus da gömülme olayının neden Gebze'de gerçekleştirildiğidir. Saray ile damat ilişkisi bulunan Mustafa Paşa'nın vasiyet gereği mi? yoksa gelenekten dolayı mı Gebze'deki külliyesine gömüldüğü belli değildir. İstanbul'da kayda değer bir vakıf eseri bulunmayan Mustafa Paşa'nın, çağdaşı sadra- zam Pir Mehmed Paşa gibi en büyük hayratı içine gö- mülüdür. Arelarında iyi ilişkiler bulunan iki devlet ada- mının aynı kaderi paylaşması düşündürücüdür. 16. yüz- yılda menzil külliyesi inşa ettiren diğer vezir ve sadrazam- lara baktığımızda, İstanbul'da vakfı olsun olmasın gömül- dükları anlaşılmaktadır.

Kitabesiz olan yapı, *vakfiyede Gebze vakıf imareti (külliye) yanında bulunan erkek ve kadınlar için birbirine bitişik hamam olarak tanımlanır*. Adsız Risale'de *Gebze'de Hamam ifadesiyle sözedilen hamam (?) külliye vakıf olarak yaptırılmış olup yerleşimin en büyük hamamıdır*. Evliya Çelebi yapı için, *havası ve suyu güzel aydınlık bir hamamdır* ifadesini kullanmaktadır.⁹⁹ S. Eyice'ye göre, *"e sınıfında yan ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli hamamlar"* gurubuna giren yapının¹⁰⁰ her iki kısmı birbirine bitişik olup tamamıyla birbirinin benzeridir (Lev.46)

Erkekler kısmına göre, Çoban Mustafa Paşa Hamamı'nın mimari tanıtımı şöyledir¹⁰¹.

Sogukluk (soyunmalık) bölümü, kare planlı olup üzeri pandantif geçişli, zeminden 12 m. yükseklikte yer alan 10 m. çapında, tepesi fenerli bir kubbeyle örtülüdür. Batıdaki giriş kapısının iki yanında ve kuzeyinde altta ikişer, üstte ise bir sıra pencere göze çarpar. İçte duvar önlerinde zeminden 0.60 m. yükseklikte 1.30 m. genişliğinde soyunma sedirleri dolaşır. Ortada da sekizgen planlı bir havuz bulunur (Lev.46). Soyunmalıktan kuzeybatı köşedeki bir kapıyla ılıkliğa geçilir. Ilıklık kendi içinde farklı mekânlardan oluşur. Giriş kapısının karşısında birbirine kapı ile bağlantılı iççe iki mekân göze çarpar. Bu odalardan kuzeydeki özel yıkanma, önündeki sedirli kısım ise kurulanma yeridir. Dipteki kuma ve duvar nişine sahiptir. Kurulanma bölümünün batısındaki kemerle traşlık ve helâya ulaşılır. Helâ kısmı bitişik olarak inşa edilmiş kendi içinde iki mekândan meydana gelir (Lev.46). Sıcaklık, "T" şeklinde bir duvarla, yanyana planlanmış iki halvet ile halvetlerin güneyinde yer alan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir bölümden oluşur. Halvetler, kare planlı üzerleri tepe açıklıklı kubbelerle örtülü, içlerinde sedir ve duvar nişleri bulunan mekânlar olup birer kapıyla önlerindeki yıkanma bölümüne açılır. Bu bölüm merkezi kubbe; içinde kumaların yer aldığı yan bölümler ise tepe açıklıklı tonozlarla örtülüdür. Orta bölümün güney duvarı içinde büyük bir niş göze çarpar. Halvetlerin arasında su deposu bulunur. Su deposu ve külhanın üzeri tek meyilli çatıyla örtülüdür.

Çifte hamam dış görünüm açısından sade bir düzenleme yansıtır. Doğu ve batı yan cephelerde helâlar, kuzey cephede su deposu dışa çıkıntı yapar. Giriş cephesi pencerelerle dışa açılarak vurgulanmıştır (Lev.47-48). Kubbeler, bacalar ve kubbedeki tepe açıklıkları dikkat çeker. Batı cephenin ekseninde taçkapı, onun iki yanında ise iki sıra halinde pencereler göze çarpar.

ÖĞRETİM EVİ / TETİMME / TALİME-Vİ/DAR-ÜTALİM (SİBYAN MEKTEBİ):

Vakfiyede *yetim ve çocukların talimi için bir öğretim evi; tetimme; talimevi; dâr-ütalim* ifadeleriyle bahsi geçen yapı, ilkökul seviyesinde eğitim veren sıbyan mektebi olmalıdır. Vakfiyeye

göre, bir müallim ve halife kadrosuna sahip sıbyan mektebi için bâni Çoban Mustafa Paşa, eğitim görececek çocukların sosyal ve ekonomik koşullarını gözönüne alarak bazı kurallar koydurtmuştur. Vakfın kurallarından bizi ilgilendiren kısmı günümüz türkçesiyle şöyledir. Birincisi; *talimhanede mümkün oldukça yetim çocukların, eğer bulunmazsa zengin müminlerin çocuğu da olsa öğrenim görmesi. İkincisi, her sene bahar mevsiminde talimhanede talim eden yetimler için birer gömlek, ayakkabı, fes, peştemal alınması. Ayrıca yetimler için kışın kaba astarlı ve pamuklu çukadan elbise alınması Diğer bir kural da ise her öğrenci için dört mevsimde mevsim meyvalarından 10 dirhemlik meyva satın alınması ve talim gören yetimler ile diğer müslüman çocuklar arasında taksim olunması istenmektedir*. Sonuçta dua edilmesi istemiyle vakfın şartları tamamlanmaktadır.

Vakfiye haricinde, hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmayan yapının günümüze ulaşıp ulaşmadığı, eğer mevcut ise hangi yapı olduğu kesin belli değildir. Günümüze ulaştığını kabul edersek, külliye sınırları içinde konum ve işlev açısından en uygun düşen yer, vakfiyede kütüphane için tanımlaması yapılan külliye batı taçkapısının üzerindeki fevkanî odadır (Lev.42). Külliye'nin diğer yapılarına ulaşmadan, bir kapıyla sokak bağlantısına sahip bu bölüm, vakfiyede kütüphane olarak tanımlansa da belki çift işlevli olmalıdır. Bu bağlamda, henüz XVI. yüzyılın başlarında, bilindiği kadarıyla bağımsız kütüphane yapısı olmaması varsayımımızı kuvvetlendirmektedir. İkinci ihtimal ise günümüze ulaşmadığı için külliye'deki yeri de belirlenemeyen bir konumda olmasıdır.

KENEF / HELÂLAR:

Külliye'nin üç farklı yerinde, genel amaç ile bazı yapılara özel hizmet için inşa edilmiş helâlarla karşılaşılır. Vakfiyede *kenef* adıyla tanımlanan helâlardan biri, hanın batı kanadı ile paşa odaları arasında, ikincisi, tabhane-hânikâh; üçüncüsü ise tabhane-medrese arasında yer alan helâlar, konum açısından orijinal olmakla birlikte, zamanla bazı değişiklikler de geçirmiştir.

Paşa odalarının kuzey uzantısında, hanın batı kanadına bitişik, üzeri beşik tonoz örtülü, karşılıklı üçer birimden oluşan altı birimli bir helâ bulunmaktadır (Lev.6). Konum itibarıyla düşünecek olursak, helânın genel amaç dışında, özellikle paşa odaları adıyla bilinen tabhane mekânlarında konaklayan bazı kişiler için inşa edildiğini varsayabiliriz.

Tabhane ile hânikâh arasındaki helâ, konumu açısından hânikâh / tekke için yapılmış olmalı-

99. Evliya Çelebi, a.g.e.III, s.169.

100. S.Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, 2(1960), s.113, dipnot 76.

101. Bkz. K.Klinghardt, *Türkische Bäder*, Stuttgart 1927, s.30-34; K.Aru, *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul 1948, s.77-79.

dir. Hânîkâhın avlusundan bir kapı ve ön bölümden sonra ulaşılan helâ, sırt sırta dörder, sekiz birimden oluşmaktadır (Lev.6). Yakın bir tarihte yapılan onarım sonucunda helânın hânîkâhla irtibatını sağlayan kapısı örülmüş, yerine girişi dış avludan olacak şekilde helânın batı duvarına kapı açılmıştır. Yapı günümüzde, külliye ve çevreye hizmet etmektedir.

Medresede, giriş eyvanın kuzeyinde, dar, tonoz örtülü bir geçitten medrese ve bitişik yapı tabhanenin ortak kullanıldığı helâyâ geçilir. Tonoz örtülü yapının altı birimi medreseye; diğer altı birimi ise tabhaneye aittir (Lev.6). Tabhaneden tuvalete geçiş, güneyde kısa kenarın yanındaki üstü açık bir koridorla sağlanmaktadır.

DIŞ AVLU VE KÜLLİYE KAPILARI:

Külliye ortak amaçlı bir dış avlu ile medrese, hânîkâh ve tabhanenin revaklı iç avluları söz konusudur.

Oldukça geniş bir alanı kaplayan dış avlunun merkezinde cami ile türbe yer alır. Diğer yapılar, ya kapıyla doğrudan, ya da iç avlu yoluyla dolaylı olarak dış avluya açılarak avlunun çevresine güney hariç üç yönden yerleştirilmiştir (Lev.6).

Dış avlu, günümüze ulaşan izlerden de anlaşılacağı üzere, kuzey ve batıdan yapıların beden duvarlarıyla, güney ve kısmen doğudan ise yer pencereli çevre duvarıyla çevrelenmiştir. Dış çizgiyi oluşturan çevre duvarından başka, bir zamanlar hazine? olarak kullanıldığı sanılan ve cami, türbenin yer aldığı avlunun arka bölümünü imaret, medrese ve diğer yapılardan ayıran pencereli bir ara duvar daha söz konusudur. Ara duvar nedeniyle doğu kanatda medrese ile arada sokak oluşmuştur. Dış avlu duvarının biçiminden güneydeki kısmın onarım gördüğü, doğuda tabhane önüne gelen bölümle han arasındaki kısmın ise yıkıldığı anlaşılmaktadır (Lev.5-6).

Külliye, tarihi yolla bağlantı ve çevre şartlarıyla uyum sağlamak için çeşitli yönlerde kapı açılması gerekmiştir. Başlıca dört giriş vardır. Bunlar; batı, kuzey ve güney girişleri olup ikisi doğrudan diğer ikisi ise dolaylı yoldan dış avluyla bağlantılıdır. Bugün de Bağdat Caddesi adıyla tanınan tarihi yola açılan Batı taçkapı, külliye'nin en önemli ve anıtsal girişidir. İmaret ile paşa odaları arasındaki kapı, basık yay kemerli olup üzerinde kütüphane bulunur (Lev.11, 42). Kuzey taçkapı, hanın orta bölümüyle doğrudan, dış avluyla ise dolaylı bağlantılı bir giriştir. Yay kemerli kapı, hanın dış avluya açılan diğer kapılarıyla da benzerlik gösterir (Lev.36). Güneye açılan taçkapı, medrese duvarına batıdan bitişik konumda, külliye içinde oluşan yolun sokağa açılan bölümünde çevre duvarı içine açılmıştır (Lev.50). Çömlekçi Bayırı ve Odunkapı Sokakı'na açılan güney kapı tuğra ve kitabesiyle XIX. yüzyıl onarımına işaret eder. Güneybatı köşeye yakın konumda açılan kapı ise imaretin servis kapısı

olup herhangi farklı bir özelliğe sahip değildir. Sıradan bir kapı biçimindedir (Lev.11).

KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME:

Gebze Çoban Mustafa Paşa Menzil külliyesi'ni, hem külliye boyutunda, hem de külliye yapı oluşturan yapıları ile, 15. yüzyıl, çağdaş ve kendinden sonra inşa edilen bazı örneklerle karşılaştırabilir ve değerlendirebiliriz. İlk planda dikkat edeceğimiz husus külliye ölçeğinde yapacağımız karşılaştırma olacaktır.

Gebze Külliyesi, XV. yüzyılın en önemli külliyelerinden İstanbul Fatih Külliyesi ile geometrik düzen açısından benzerlik gösterir. Fatih'de, merkezde cami ile onun güneyinde türbe, doğu ve batıda onaltı medrese, güneybatı ve güneydoğu da ise darüşşifa, tabhane, kervansaray ve imaret yer almaktadır¹⁰². Böylece işlevsel açıdan birbirini tamamlayan yapılar gruplandırılmakta ve eksenlere göre yerleştirme söz konusu olmaktadır. Organik, rasyonel ve geometriklik adıyla açıklanan ilkeler ilk kez bir Osmanlı külliyesinde olgun ifadesiyle denenmiş olmaktadır¹⁰³. Gebze'de ise, topluluğun yapıları, merkezdeki cami ve türbenin etrafını, güney hariç üç yönden 'U' şeklinde kuşatmaktadır. İmaret ile paşa odaları olarak bilinen tabhane mekânları batı yönünde, dış avlu batı girişi tarafından birbirinden ayrılmış olarak, kuzey-güney doğrultusunda sıralanmaktadır. Han, kuzeyde cami ile aynı eksenle yer almakta ve merkezde kubbeli birim ile ona iki yandan bitişik simetrik olarak düzenlenmiş iki kanattan oluşmaktadır. Tasarımda, kuzeydoğuya yerleştirilen hânîkâh ile, doğu kanatta yer alan tabhane ve medrese ise 'U' şemasının diğer kolundaki yapılar olmaktadır. Dolayısıyla geometrik düzen içinde özellikle imaret-paşa odaları-han bütünlüğü dikkati çeker. Medrese ise geometrik düzenlemenin dışında ayrı bir eksenle oturtulmuştur. Aynı bağlantıyı XV. yüzyılın diğer büyük külliye Amasya ve Edirne II. Bayezid külliye için de yapmamız mümkündür¹⁰⁴. Çağdaş tasarımlar içinde Şam Süleymaniye Külliyesi Gebze'ye en yakın örneği oluşturur. Şam'daki uygulamada ortada büyük bir avlu yer almakta ve onu bir tarafta cami, diğer yönlerde ise tabhane, imaret ve kervansaray çevrelemekte, böylece Gebze'deki gibi 'U' şeması oluşmaktadır.¹⁰⁵ Şam Süleymaniye kadar

102. E.H.Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, İstanbul 1973, C.III, s.356-87.

103. A.Kuran "Onbeşince Onaltıncı Yüzyıllarda inşa Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları Konusunda Bazı Görüşler", *İstanbul Üniversitesi I. Milletlerarası Türkoloji Kongresine Sunulan Bildiri*, İstanbul 5-20.10.1973, İstanbul 1974, s.795-814.

104. A.Yüksel, *Osmanlı Mimarisinde II.Bayezid ve Yavuz Selim Devri*, İstanbul 1983. Amasya için s. 14-30 ; Edirne s. 103-27

105. Şam Süleymaniye için bkz. A.Kuran, "Şam Süleymaniye Külliyesi", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı Sempozyumuna Sunulan Bildiri*, İstanbul 1988, s.169-74.

olmasa da İstanbul Süleymaniye Külliyesi de geometrik düzenlemesiyle Fatih ile başlayan ve Gebze ile devam eden geometrik düzenli külliye şemasının en olgun örneğini yansıtır¹⁰⁶.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nde karşımıza çıkan caminin tek başına büyük bir dış avlu içinde merkezde yer alması düşüncesi, Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa (1569) ile İzmit Pertev Mehmed Paşa (1579) menzil külliyelerinde uygulanmıştır. Özellikle arka avlu olarak adlandırılan cami arkasının geniş tutulması, her üç yapıda da görülen bir özellik olmaktadır.¹⁰⁷

Gebze'de tasarım açısından dikkati çeken bir özellik de, orta eksenin (güney-kuzey) türbe, cami, şadırvan ve han orta bölüm kubbeleriyle bir dizi halinde düzenlenmesi fikridir. Bu şema, Lüleburgaz ve Kadirga Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi¹⁰⁸ ile, yüzyılın üçüncü çeyreğinde inşa edilen Üsküdar-Toptaşı Atik Valide Külliyesi'nde de görmektediriz¹⁰⁹.

Külliye ölçeğindeki bu genel bilgilerden sonra, yapı topluluğunu oluşturan yapıları da karşılaştırabiliriz. Bu bağlamda ilk ele alacağımız yapı cami olacaktır.

Çoban Mustafa Paşa Camisi, Erken Osmanlı döneminden itibaren bilinen tek mekânlı kârgir, üzeri kubbeyle örtülü şemayı genel hatlarıyla devam ettiren bir yapıdır. Gebze'deki bu örneğin mimari açıdan tekrar ele alınarak aynen İstanbul Haseki Hürrem Sultan Külliyesi Camisi'nin ilk yapım evresinde uygulanmasını ise bir beğenin taktidi olarak görmek düşüncesindeyiz¹¹⁰. Her iki cami de de beden duvarları tuğla hatıllı taş sıralarından oluşmakta, kasnak köşelerde ikişer kemerli payanda ile desteklenmektedir. Örtü sisteminin kurşunla kaplanması, kubbe kasnağına eşit sayıda pencere açılması, son cemaat yeri düzenlemesi ve ana kubbenin tromp geçiş sistemi ise diğer benzer özelliklerdir. Sonuç olarak, yukarıda sayılan benzerlikler, Gebze'den kısa bir süre sonra yapılan Haseki Camisi'nin, kendinden önceki örnekten esinlendiğini vurgulamaktadır.

Gebze'de, külliye'nin diğer yapılarıyla organik bir bütünlük oluşturacak şekilde, caminin karşısına, eksende bir kubbeli mekânla, onun iki tarafına dikdörtgen birer ahır mekânı şeklinde inşa edilen han, çağdaşı Eskişehir Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi hanı¹¹¹ ile, daha sonra Mimar Sinan'ın planlayıp inşa ettiği bazı yapılarla benzerlik içindedir¹¹².

Gebze tabhanesi, Fatih Külliyesi'nde karşımıza çıkan bağımsız yapı uygulamasını devam ettirir¹¹³. Aynı düşünce Süleymaniye Külliyesi'nde de görülecektir¹¹⁴. Paşa odaları adı verilen dış avlu etrafına bir dizi konaklama mekânının yerleştirildiği düzenlemeyi ise ilk kez Gebze'de görmekteyiz. Benzer şekilde Eskişehir Çoban Mustafa Paşa¹¹⁵,

Şam Süleymaniye¹¹⁶, Karapınar Selimiye¹¹⁷, Ilgın Lala Mustafa Paşa¹¹⁸ ve Yenişehir Sinan Paşa¹¹⁹ menzil külliyelerinin tabhanelerinde, düz bir hat halinde mekânların yanyana sıralandığı görülmektedir. Örneğin Şam'da, merkezdeki büyük avluya açılan ve simetrik olarak planlanarak doğu ve batıya yerleştirilen tabhaneler, tasarımda dikkati çekmektedir.

Gebze'de sonradan tekkeye dönüştürülen hânîkâh, plan şemasıyla Eskişehir'deki uygulamada farklılaşsa da, işleve hizmet edecek mekânlar açısından birlik içindedir¹²⁰. Bu bağlantıya Sokullu Mehmed Paşa'nın Payas¹²¹ ve İstanbul Kadirga külliyesi¹²² için de kurabiliriz.

Külliye önemli bir yer işgal eden imaret, tek sıra üzerine planlanan çizgisel kuruluşu ile Şam Süleymaniye¹²³, Ilgın Lala Mustafa Paşa¹²⁴ ve Yenişehir Sinan Paşa¹²⁵ külliyelerine model oluşturmuştur diyebiliriz.

Medreseye gelince; dershanenin avlunun bir kenarı üzerinde tek başına yer aldığı 'U' plan şeması, Erken Osmanlı döneminden itibaren oldukça yaygın kullanılmıştır¹²⁶. Bu bağlamda Gebze ile aynı gruba giren çağdaş örnekler içinde İstanbul

106. İstanbul Süleymaniye için bkz. A.Kuran, a.g.e., s.72-82.

107. Lüleburgaz için bkz. F.Müderrişoğlu, "Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi", *Kültür ve Sanat*, 3 (1989), s.64-67, 92; İzmit için bkz. F.Müderrişoğlu, "Bâni Pertev Mehmed Paşa ve İzmit'deki Vakıf Eseri", *Tarih Çevresi*, 13 (1994), s.39-46.

108. Kadirga Sokullu için bkz. A.Kuran, a.g.e., s. 106-12.

109. A.Kuran, a.g.e., s.175-90.

110. A.g.e., s.37-39.

111. F.Müderrişoğlu, a.g.tez, s.373-74.

112. G.Cantay, "Türkiye'de Osmanlı Devri Kervansaray Yapılarının Tipolojisi", *IX. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri*, Ankara 1989, C.III, s.1381-90.

113. S.Ünver, a.g.e.

114. O.Aslanapa, a.g.e., s.206.

115. F.Müderrişoğlu, a.g.tez, s.375-77.

116. A.Kuran, "Şam Süleymaniye Külliyesi", s.169-74.

117. A.Kuran, a.g.e., s.158-61.

118. O.Aslanapa, a.g.e., s.28-89.

119. F.Müderrişoğlu, a.g.tez, s.734-36.

120. A.g.tez, 374-75.

121. F.Müderrişoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz'deki İskelesi Payas ve Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi", *Kültür ve Sanat*, 8(1990), s.61-63, 92-93.

122. B.Tanman, "Sinan'ın Mimarisi Tekkeler", *Mimarbaşı Kocasınan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, C.I, s.313-19.

123. B.Tanman, "Sinan'ın Mimarisi İmaretler", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, s.347-48.

124. A.g.m., s.350-51.

125. T.Reyhanlı, "Bursa Yenişehirli'nde Koca Sinan Camii ve İmaret", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi Özel Sayı*, 11 (1978), s.373-90.

126. Y.Ötügen, a.g.m.

Yavuz Selim¹²⁷, Süleymaniye Salis ve Rabi¹²⁸ ile Sogukkuyu Cafer Ağa¹²⁹ medreselerini sayabiliriz.

Vakfiyesinde tanımlaması yapılan kütüphanenin, bilindiği kadarıyla çağdaş dönemde benzeri mevcut değildir. Bu nedenle karşılaştırma yapamıyoruz.

Türbe, caminin güneyine inşa edilmekle Fatih¹³⁰, Mahmud Paşa¹³¹, Rum Mehmed Paşa¹³² ve Yavuz Selim¹³³ külliyelerindeki uygulamayı devam ettirmektedir. Konumun dışında, Gebze'deki türbe çokgen gövde biçimlemesi ve sundurmalı girişiyle de aynı örneklerle benzerlik içindedir.

SONUÇ:

Gebze Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, hem külliye kapsamında, hem de külliyei oluşturan yapılar açısından önem taşır. Dolayısıyla şu sonuçları çıkarabiliriz..

Külliye, dönemine göre, olgun ve geometrik tasarımı ile, kendinden sonra inşa edilen külliyele- re örnek oluşturmuştur. Külliye programında yapı sayısının çeşitliliği ve sayısı dikkat çekicidir. Bu bağlamda külliye hem bünyesine ve yerleşime, hem de tarihi yolu kullanan kişi ve kafilere aynı anda hizmet verecek şekilde tasarlanmıştır diyebiliriz. Külliye'nin bir vezir tarafından inşa ettirilmesi de kayda değer bir özelliktir. Saray ile damat kanalıyla da bağlantı içindeki bâninin İstanbul'a yakın konumda, bir menzile büyük bir külliye yaptırmasına işaret etmek gerekir. Ayrıca Gebze Külliyesi, mimarı tartışmalı da olsa, büyük bir ihtimalle devrin başmimarı Acem Ali'nin eseri olmasıyla da dikkat çekicidir. Konuyla bağlantılı olarak Külliye dolaylı katkısından dolayı da Mimar Sinan'ı hatırlamamız gerekir.

Cami, bilinen bir plan şemasını yansıtmakla birlikte, dönemine göre olgun mimari özellikleriyle ve Sinan'ın ilk eserlerinden sayılan Haseki Camisi'ne model teşkil etmesiyle önem taşır. Yapı, çevresinin boşaltılması ve dikey boyutta yüksek tutulmasıyla vurgulanmıştır. Bu düşüncede, hem yerleşimin en büyük cuma camii olma özelliğini, hem de 'cami odaklı' külliye tasarımını aramak gerekir. Cami, mimarisi kadar hatta daha fazlasıyla Memlûklü süslemeleriyle ilgi çekmiştir. Bezeme programı her ne kadar bânisinin Mısır seyahatinden kaynaklansa da, bir kasabada bu derece yoğun bezemeli bir yapıyla karşılaştırılması seyyahları bile şaşırtmıştır.

Han, konumu, araziye uyumu ve boyutları ile döneminin yaratıcı bir örneğini oluşturur.

Tabhane ve paşa odalarına gelince; her ikisi de konaklama amaçlı olan yapılar, farklı niteliklere sahip kişilere tahsis edilmekle farklılaştırılmıştır. Tasarım açısından önemli bir fark görülmeyen bu iki yapıda; konum (sokak ve tarihi yolla olan ilişki) ve diğer yapılarla olan bağlantı dikkat çekicidir. İş-

lev açısından konaklamanın birinci derecede önem taşıdığı menzil külliyelerinde, bu tip, mimari açıdan da vurgulanarak sosyal statüleri farklı kişilere özel mekânlar tahsis etme geleneği, XVI. yüzyılda Gebze ile başlamakta ve XVII. yüzyılın sonuna kadar diğer uygulamalarla devam etmektedir.

Hânikâh, bu ad ve işlevle inşa edildiğini bildiğimiz bir kaç yapıdan biri olması açısından kayda değerdir.

İmaret, ilk planda ideal bir imaret tasarımında mevcudiyeti gereken mekânlara sahip olmasıyla farklılaşır. Bu bağlamda Osmanlı imaretleri içinde, orijinalliğini koruyarak günümüze iyi durumda ulaşan sayılı örnekten biri olmaktadır. Tasarımda, işlevlerini hemen tanımlayabileceğimiz mekânların yanyana sıralanması ilgi çekici olmaktadır. Konumu açısından ele alacak olursak, tarihi yolla olan bağlantı da vurgulanacak bir özelliktir.

Medrese, bölümleriyle geleneksel şemayı yansıtmakla birlikte, ayrıntıdaki bazı özellikler ilgi çekici olmaktadır. Bunlar; girişin yandan ve eyvan şeklinde tasarlanması, derşane odasının iki yanının farklı amaçlar için kullanılması ve revaklı iç avlunun ortasında havuza yer verilmemesi şeklinde sıralayabiliriz.

Vakfiyede ayrıntısıyla bahsedilen kütüphane; günümüze ulaşan ve bilinen külliyeye bağımlı ilk örnektir. Kitapların külliye'de bir mekânın içindeki sandıkta saklandığı şeklindeki yaygın görüş doğrultusunda, Gebze'deki kütüphane uygulaması yenilik olup üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu bağlamda Gebze'de olduğu gibi giriş kapısı üzerine kütüphane, sıbyan mektebi, dar-ül kurra veya imam odası benzeri farklı işlevler için mekân inşa etme düşüncesi, XVI. yüzyıl ile birlikte yaygınlık kazanarak uzun süre devam edecek bir gelenek oluşturacaktır.

Türbe, XV. yüzyıl ile başlayan ve XVI. yüzyıl da devam edecek caminin güneyine yapı eyleminde bulunma düşüncesinin bir temsilcisidir. Kubbeli, sekizgen planlı ve önünde sundurmalı giriş bulunan plan tipolojisinin devamcısı olan türbe, bu özelliği ile Osmanlı türbe plan tipolojisinde en yaygın gruba girer. Mimarisi kadar bezemeleriyle de tanınan yapıda, dikkati çeken bir özellik de bânisinden kaynaklanmaktadır. Türbede tek başına yatan Çoban Mustafa Paşa, İstanbul dışında toprağa verilen sayılı devlet adamlarından biridir ve bu yönü de irdelenmesi gereken bir konudur.

127. Z. Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, s.247-48

128. A.g.m., s.252.

129. A.g.m., s.253-54.

130. E.H.Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri*, C. III., İstanbul, 1973, s. 405.

131. A.g.e., s. 451.

132. A.g.e. s. 489-90.

133. B.Erçag "Mimar Sinan'ın İnşa Ettiği Türbeler" VI. *Vakıf Haftası Kitabı*, Ankara 1989, s. 217-18.

Muhtemelen külliyyeden daha çok kasaba ve yolu kullananlar için inşa edildiği anlaşılan çifte hamam ise Gebze'nin en büyük hamamı olmasıyla büyük önem taşır.

Son söz olarak Gebze Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, XV. yüzyılın geleneksel özelliklerini devam ettirmekle birlikte, daha çok yenilikçi ve sonrasıyla etkileşim içinde olabilecek tasarım ilkelerine sahip bir yapı topluluğudur.

DİĞER YAPILAR:

Külliye'nin ve külliye'yi oluşturan yapıların ayrıntılı tanıtımından sonra, Gebze'nin bir Osmanlı-Türk şehri olma karakterini sağlayan diğer yapıların kısaca tanıtımına geçebiliriz. Bu yapılar şunlardır: İlyas Bey Camii, Orhan Gazi Camii, Menzilhane Hamamı, Malkaçoğlu Türbesi, Şeyh Hutbeddin Türbesi, Han, Çeşme ve konutlardır.

İLYAS BEY CAMİİ:

Akıncı Beyi Akçakoca'nın oğlu İlyas Bey tarafından 1323 yılında yaptırılan yapı, dikdörtgen planlı olup düz ahşap tavanlıdır¹³⁴.

ORHAN GAZİ CAMİİ:

Yapı, Orhan Gazî'nin Gebze adıyla tanınacak yeni bir yerleşim yeri oluşturmak amacıyla kendi adına inşa ettirdiği bir camidir. Şehrin doğusunda Menzilhane Mahallesi'nde yer alan yapı, aynı mahallede ve aynı adla bilinen hamama yakın konumda, eski tarihi yolla bağlantılı durumdadır. Dolayısıyla yerleşimin Erken Osmanlı dokusunu oluşturan eserlerden biri olup, XVI-XVII. yüzyıllarda, şehrin batıya ve kuzeye yayılışından sonra yerleşimin batı ucunu oluşturmuştur (Lev.3-4).

12.30x12.30 m. boyutlarıyla tam bir kare planı yansıtan yapı, tek mekânlı olup sivri trompla geçilen üzeri kurşun kapı bir kubbeyle örtülüdür (Lev.57). Son cemaat yeri bulunmayan caminin ibadet mekânına kuzeyden bir kapı ile girilir. (Lev.58). Kasnak ile cephelere iki veya üç sıra düzeninde açılan pencerelerle aydınlatılan yapıda ana malzeme olarak moloz taş, bunun yanı sıra devşirme de kullanılmıştır. Kuzeybatıda ibadet mekânından girilen bir minareye sahip olan yapıda, pencere kanatlarında bezemeye rastlanılır. Bugün iyi durumda olan cami ibadete açıktır¹³⁵.

MENZİLHANE HAMAMI:

Menzilhane Mahallesi'nde bulunan yapı, muhtemelen Orhan Gazi (1326-62) dönemine aittir. Tek hamam olarak düzenlenmiş olup dikdörtgen plan şemasındadır (Lev.59-60). Plan özellikleri şöyledir:

Bir kapıyla girilen soyunmalık bölümü kare planlıdır ve olup üzeri ahşap düz tavanlı bir çatıyla örtülüdür. Pencerelerle dışa açılan mekânın içinde, duvarlar boyunca dolaşan sedir, eksende ise havuz bulunur. Girişin çapraz karşısına düşen duvara aç-

lan bir kapıyla ise ılıkığa geçiş sağlanır. Üzeri kubbeyle örtülü dikdörtgen bölümden bir kapıyla helâya, diğer kapıyla da sıcaklığa geçilir. Sıcaklığa iki halvet hücresi açılır. Bu plan şeması ile Menzilhane Hamamı, araştırmacı S.Eyice'nin hamamlar için yaptığı "ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip"e girer.¹³⁶ Sıcaklığın her üç bölümü de kubbelerle örtülüdür. İçlerinde kumalar yer alır. Halvetlerin girişinde ise su deposu bulunur¹³⁷.

MALKAÇOĞLU MEHMED BEY

TÜRBESİ:

Günümüze ulaşmayan yapı, Gebze'nin güneyinde mezarlık içinde yer alıyordu. Türbe, sivri külahlı açık türbe biçiminde düzenlenmiş olup bu tip yapıların erken örneklerinden biri idi (Lev.61).

Yapının yıkılmadan önceki çizimlerine göre, 6x6 m. boyutlarında tam bir kare olup köşelerde payeler, aralarda ise sütunlar tarafından taşınıp yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanıyordu. Malzeme olarak paye ve kemerlerde üç sıra tuğla ve bir sıra taş ile almaşık teknik, örtüde ise tuğla kullanılmıştır. Ayrıca Bizans dönemine ait devşirme malzeme de mevcuttur¹³⁸.

Bir zamanlar içinde iki mezarın mevcut olduğu türbe, kitabesine göre 787 H./1385 M. tarihli olup I. Murad (1362-89) döneminin sancak beylerinden ve ümeradan Malkoç (Mih. soç) Bey'e aittir. Rumca yazılı kitabede adı geçen "amel-i usta İstafanos"un usta mı? mimar mı? olduğu kesin belli değildir¹³⁹.

ŞEYH HUTBEDDİN TÜRBESİ:

Horasan'lı olan bu zatın türbesi kare planlı olup kare planlıdır. Selçuklu türbelerini hatırlatır¹⁴⁰.

HAN:

Günümüze kısmen ulaşan yapı bir ticarethanenin deposu olarak kullanılmaktadır. Çarşı bölgesinde, meydan çeşmesinin batısına düşen hanın, Seyahatnamelerde sözü edilen hanlardan biri olması muhtemeldir. Geride kalan izlerden anlaşıldığına göre, destek, taşıyıcı ve örtü sistemi XVI.-XVII. yüzyıl özellikleri taşımaktadır.

ÇEŞME:

Çarşı bölgesinde yer alan yapı, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine konu olmuştur. Seyyaha göre, çeşmenin inşaa sebebi ve tarihi bir olayla

134. P.Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s.133.

135. E.H.Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, C. İstanbul 1966, s.139-45; A.Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago 1968, s.37.

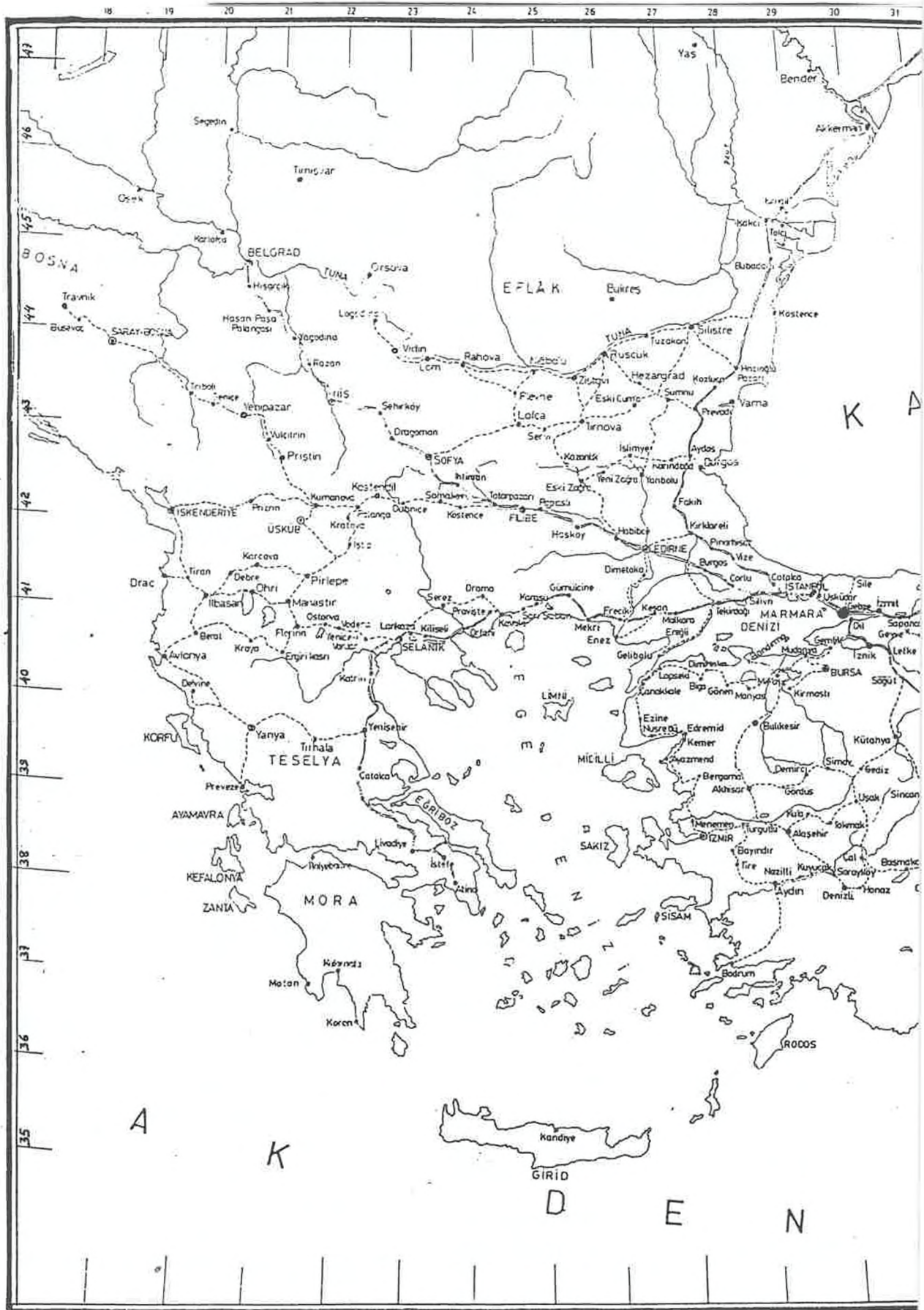
136. S.Eyice, "...Hamamlar.", s.113-14.

137. K.Klinghardt, a.g.e., s.29-30; K.Aru, a.g.e., s.123-24, 127-28.

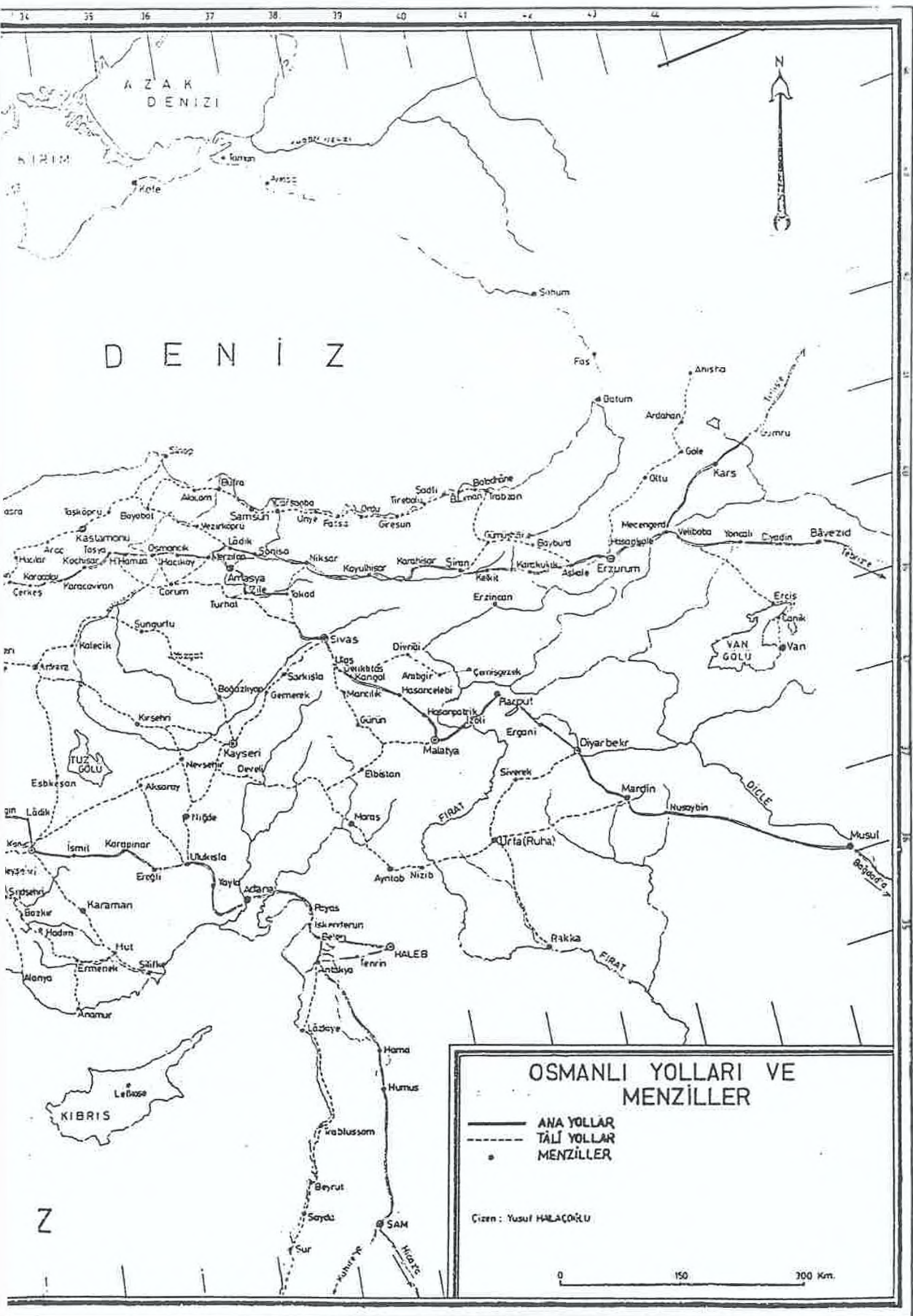
138. E.H.Ayverdi, a.g.e., s.303-305.

139. Z.Sönmez, *Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara 1989.

140. P.Tuğlacı, a.g.e., s.133

Lev. 2: Osmanlı yolları ve menzillerini gösteren harita. (1982, Y.HALAÇOĞLU)

bağlantılıdır. Mısır valisi Ebulhayr İbrahim Paşa askerleriyle birlikte Gebze'den geçerken susuzluktan perişan olmuş ve kendi parasıyla 200 kese sarfederek, dört köşe bir çeşme yaptırmıştır¹⁴¹. Evliya Çelebi kitabesini şöyle verir¹⁴².

*Hayliyə tesneler eyler nidâ târih için
Aynı İbrâhimden kıl nuş mâi zemzemi
(sene 1077).*

Bu tarihi miladiye çevirirsek 1666-67 tarihine rast gelmektedir. Bu bağlamda, sonradan Köprülü Mehmed Paşa'ya vezir olan İbrahim Paşa, yerleşimin kuzeyine bir su kuyusu kazıyıp, oradan dolaplarla suyu Gebze'yle getirtmiştir¹⁴³.

KONUTLAR:

Yakın tarihe kadar İstanbul etkisinde yapılmış eski Osmanlı ev ve konaklarına sahip Gebze'de, maalesef bugün geçmiş dokuyu koruyacak mahalle kalmadığı gibi konut da karşımıza çıkmaz. Tanınmış mimar S.Hakkı Eldem'in gerek 1926'da, bizzat kendisinin yaptığı suluboya tarzında resim, eskiz ve fotoğraflar ile 1936-40 yıllarında mimarlık öğrencilerine hazırlattığı röleveller eski Gebze evleri hakkında bir fikir vermektedir¹⁴⁴.

Kuzey-güney doğrultusunda gelişen yerleşimde, kuzeyde yer alan Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ile güneydeki Orhan Gazi Camii arasını bağlayan ana cadde (Çarşı) ile bağlantılı iç sokakların iki tarafında sıralanmış bitişik nizamdaki konutlar, yığın iskân sahasında karşımıza çıkıyordu. Evler, İstanbul evlerinin küçük örnekleri olarak inşa edilmişti. Bu konutlardan Behimoğlu Hüsnü Evi, Güllü Evi ve Hafız Necati Evi, fotoğraf ve çizimleriyle S.H.Eldem'in çalışmasına konu oluşturan evlerden sadece birkaçıdır. Konutlar geleneksel Türk evinin diğer özelliklerini de yansıtmakta idi.

ESKİHİSAR:

Gebze'nin 6 km. güneyinde olup yerleşmenin bugün iskelesi konumundaki Eskihisar, kalesi, bugün müze olarak kullanılan ressam-arkeolog Osman Hamdi Bey'in Evi ile sahilde, günümüze ancak birkaçı gelebilmiş eski ahşap konutlarıyla tanınmaktadır.

Yerleşmeye adını veren kalede tarihin her dönemine ait izleri görmek mümkündür. Sırtını tepelere yaslayan yapının, ön cephesi denize doğru konumlanarak deniz ve körfez kontrol altında tutulmuştur. Kalenin bir önemi de Kartaca'lı ünlü kumandan Hannibal'in Bithynia kralına bu kalede sığınması ve daha sonra da intihar etmesidir.

Eskihisar'dan günümüze gelen en önemli konut örneği, Osman Hamdi Bey'in yazlık ahşap köşkü ile müştemilatıdır. Bir dönümlük alana inşa edilen köşkün planının, Osman Hamdi tarafından çizildiği bilinir¹⁴⁵. Malzemesi Fransa'dan getirilen evin, plan ve görünümüyle yöre mimarisinden farklı olduğu görülmektedir. Köşk, araziye iyi yerleştirilmiş olup bahçe düzenine önem verilmiştir.

Bugün 100 yıllık olan yapı müze-köşk olarak değerlendirilmektedir. Osman Hamdi Bey'in konumuz açısından önemi, Gebze evlerinin resimlerini yapan ve evleri koleksiyonuna alan ilk Türk ressamı olmasıdır.

DARICA:

Gebze'nin Eskihisar dışında ikinci iskelesi olup bir zamanların yaşantısını canlandıran sahil evleriyle tanınmaktadır. Eskihisar'ın batısında ve çok yakınında yer alan Darıca, Çoban Mustafa Paşa'nın Mısır'dan getirttiği malzemenin indirildiği iskele olması açısından tarihi öneme sahiptir.

DİL İSKELESİ:

Gebze'nin birkaç km. doğusunda körfez kıyısında konumlanan mevkinin bir zamanlar Antik Lbyssa kenti olduğu ileri sürülür. Mevkinin esas önemi, Osmanlı döneminde Anadolu Sağ Yolu'nu kullanan hacıların, yolu kısaltması nedeniyle körfezi dolaşmayıp buradan karşıya deniz araçlarıyla geçmesidir. Bu nedenle, XVI. yüzyıldan itibaren yol üzerinde gelişen mevkiye, bu bağlamda Kanunî Sultan Süleyman tarafından olasılıkla Mimar Sinan'a 1534'de (?), sultanın adını taşıyan bir köprü yaptırılmıştır.

HANNİBAL'IN MEZARI:

1981'de, yapılan bir düzenleme ile basit, fakat anlamlı bir anıtla Hannibal ölümsüzleştirilmiştir. Anıt, ortada büyük bir kayanın üzerine yerleştirilen Hannibal'ın maskı ile kısaca hayatını anlatan kitabeden oluşmaktadır.

FATİH SULTAN MEHMED'İN

OTAĞ YERİ:

Gebze-Tuzla sınırında, denize yakın konumda sultanın vefat ettiği otağ yeri göze çarpar.

Ayrıca, Kanunî Sultan Süleyman'ın Hünkar Çeşmesi ve Namazgâhı, Bağdat demiryolunun bir bölümü ile küçük taş köprü araştırılmaya değer diğer yapı ve mevkilerdir.

SEÇME BİBLİYOGRAFYA:

ABDURRAHMAN HİBRİ EFENDİ: "Menâsik-i Mesâlik". İ[çev. Sevim İlğürel], İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, 6(1975), s.111-29.

AHUNBAY, Zeynep: "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları Medreseler, Darülmurralar, Mektepler", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, 2 Cilt, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1988, C.I, s.239-309.

AINSWORTH, William: *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamie, Chaldea and Armenia*, 2 cilt, London 1839-42, C.I.

AKTUĞ, İlknur: *Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

ALDOĞAN, Aysen: "Gebze'de Çoban Mustafa Paşa Ca-

141. Evliya Çelebi, a.g.e. (çev. Atsız), C.XIII, s.42.

142. A.g.e., s.42.

143. A.g.e., s.42.

144. Bu konuda bir fikir vermesi açısından bkz. B. Çetiner, "Eski Gebze Evleri", İlgı, 8 (1995), s. 9-15.

145. A.g.m., s. 10.

mii ve Memlûk Etkili Bezemesi", *Türkiyemiz*, 38(1982), s.27-38.

ANONİM: "Kocaeli", *Yurt Ansiklopedisi*, 7 (1982), s. 4798-5096.

ARU, Kemal: *Türk Hamamları Etüdü*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1948.

ASLANAPA, Oktay: *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1986.

AŞIKPAŞAOĞLU: *Aşıkpaşaoğlu Tarihi* (çev.Atsız), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970.

AYVERDİ, E.Hakkı: *Osmanlı Mi'marisinin İlk Devri, 630-805 (1230-1402)*, İstanbul 1966.

BABINGER, Franz: *Hans Derneschwan's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55)*, München-Leipzig 1923.

BALTACI, Cahid: *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. Teşkilat Tarih*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

BAYRAKTAR, Necdet: "Osmanlılar Zamanında Saray ve Çevresi İçin Eser Veren İki Sanatçı", *İlgi*, 81 (1995) s.22-28.

CANTAY (GÜREŞSEVER), Gönül: *Anadolu'da Osmanlı Kervansaraylarının Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1974.

ÇETİNOR, Bülent: "Eski Gebze Evleri" *İlgi*, 81 (1995), s.9-15.

DANIŞMEND, İ.Hami: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.I-IV, İstanbul 1947-61.

DERNSCHWAM, Hans: *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (çev.Yaşar Önen), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

DIRİMTEKİN, Feridun: "Gebze", *Türk Tarih ve Otomobil Kurumu Belleteni*, S.263 (1963), s.10-13; ERÇAĞ, Beyhan: "Mimar Sinan'ın İrşaa Ettiği Türbeler", *VI. Vakıf Haftası Kitabı* Ankara 5-8 Aralık 1988, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1989, s.212-52.

ERGİN, Osman: *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul 1936.

EVLIYA ÇELEBİ, *Seyahatnameden Secmeler* (der.Atsız), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C.I, İstanbul 1971; (Zuhuri Danişman tab'i), C.III, İstanbul 1970; C.XIII, İstanbul 1971.

EYİCE, Semavi: "Gebze'de Mustafa Paşa Külliyesi", *Bilgi*, 10/119 (1957), s.9-10.

EYİCE, Semavi: "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (Cisr-i Mustafa Paşa)", *Belleten*, 28/112, (1964), s.729-56.

GOODWIN, Godfrey: *A.History of Ottoman Architecture*, Thames and Hudson, London 1971.

GÖKBİLGİN, M.Tayyip: *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul 1952.

HALAÇOĞLU, Yusuf: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve Yol Sistemi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1982.

KLINGHARDT, Karl: *Türkische Bäder*, Stuttgart 1927.

KONYALI, İ.Hakkı: "Gebze", *Tarih Hazinesi*, 12 (1951), s.590-94, 622.

KURAN, Aptullah: *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1986.

LEAKE, William: *Journal of a tour in Asia Minor*, London 1824, Hildesheim 1976.

MEHMED İBN-İ MEHMED: *Nuhbetül-tevârih ve'l ahbar*, İstanbul 1276/1859-60.

MEHMED SÜREYYA: *Sicill-i Osmanî*, İstanbul 1312/1894.

MÜDERRİSOĞLU, Fatih: *XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyele-ri*, 2 Cilt, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1993.

ÖZCAN, Abdülkadir: "Mimar Sinan'a Siparişte Bulunanlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, C.I, s.131-145.

PEÇEVİ İBRAHİM, *Peçevî Tarihi*, İstanbul 1281/1864.

RAMSAY, William: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (çev.Mihri Pektaş), İstanbul 1960.

SEYHAN, Köksal: "Çoban Mustafa Paşa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8(1994), s.351-54.

SÖNMEZ, Zeki: *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1988.

SÖZEN, Metin vd.: *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1975.

TUĞLACI, Pars: *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1985.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı: *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, C.II.

ÜLGEN, A.Saim: *Mimar Sinan Yapıları* (haz.Filiz Yenişehirlioğlu-Emre Madran), Türk Tarih Kurumu Yayını, 2 Cilt, Ankara 1989.

ÜNVER, Süheyl: *Gebze İmaretinin Tabhanesi*, İstanbul 1947.

YERASIMOS, Stephane: *Les Voyageurs dans L'empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

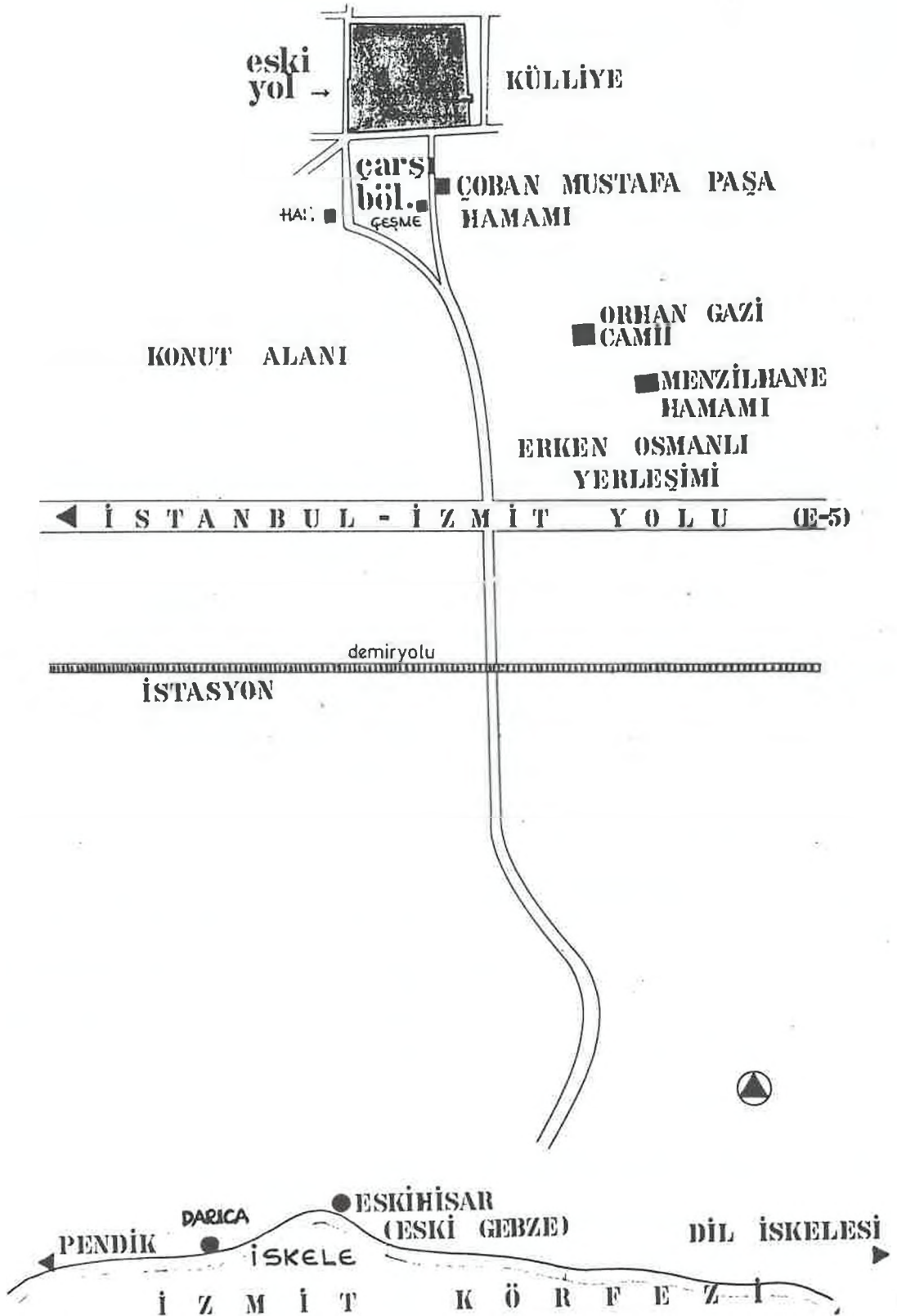
YURTAYDIN, Hüseyin Gazi: *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

YÜCEL, Erdem - Cihat SOYHAN: *Gebze ve Eskihi-sar*, İstanbul 1976.

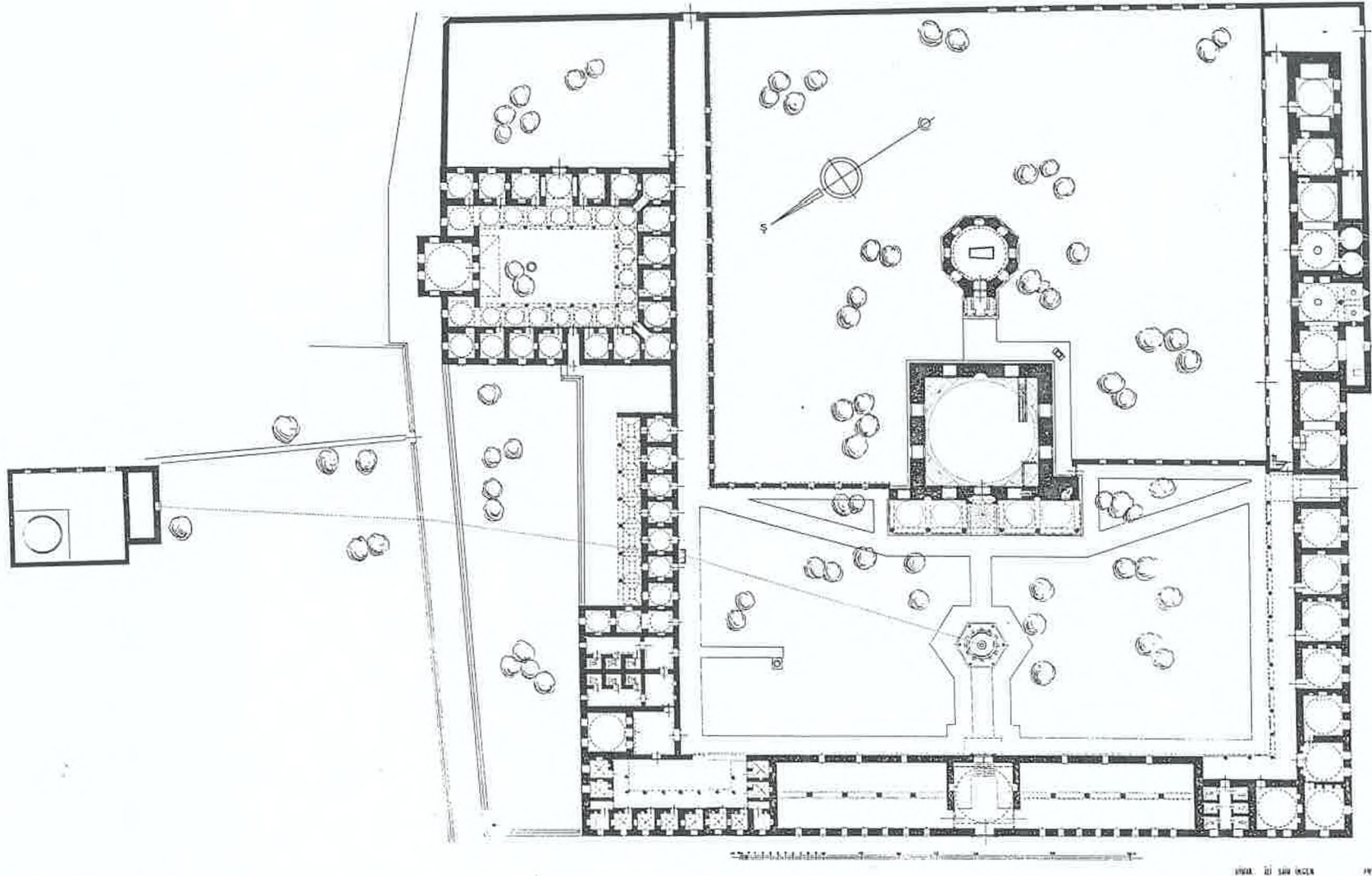
KISALTMA LİSTESİ:

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.tez	: Adı geçen tez
Lev.	: Levha
Bkz.	: Bakınız
Bil.	: Bilhassa
Çev.	: Çeviren
B.A.	: Başbakanlık Arşivi
Mh.Def.	: Mühimme Defteri

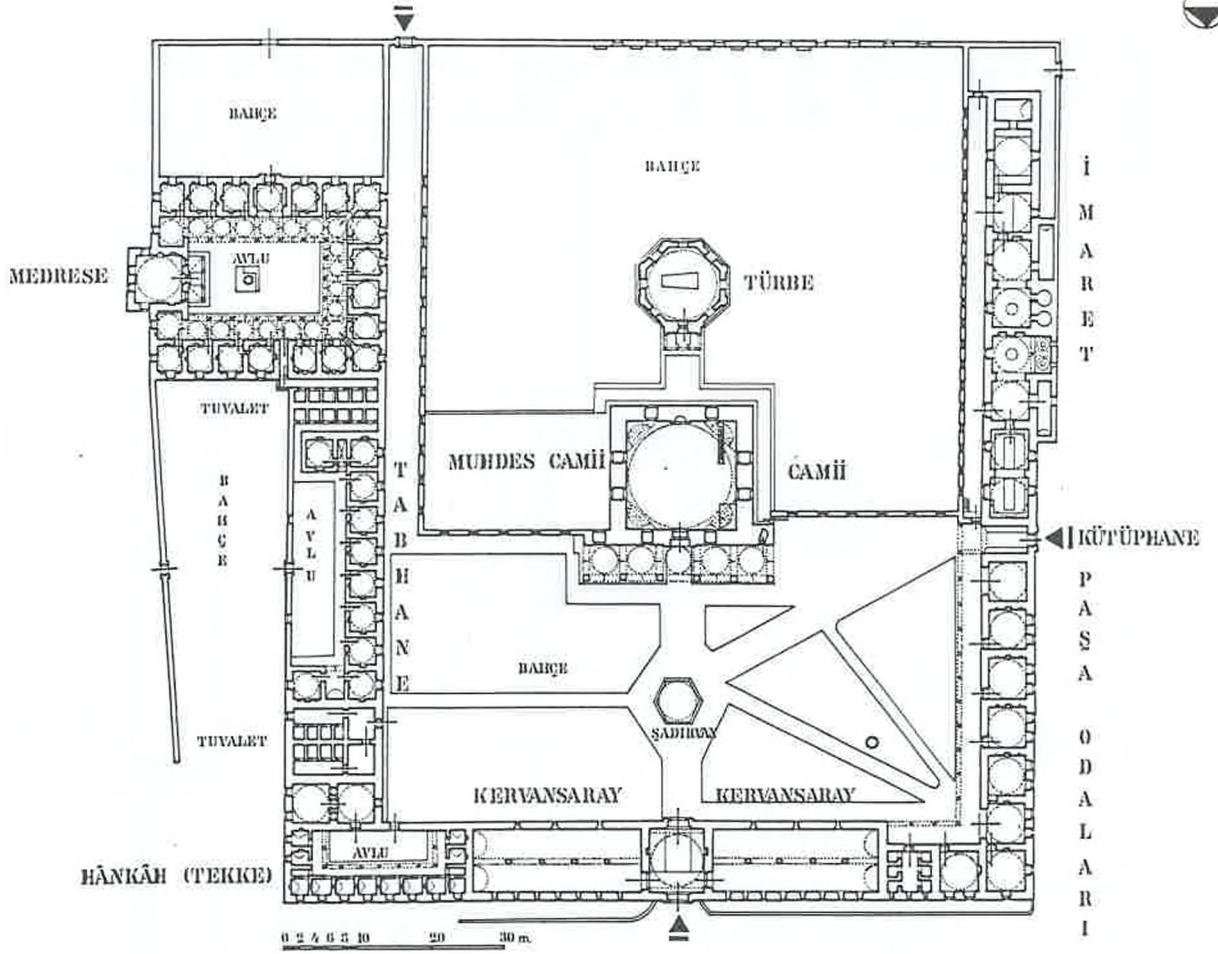
T E P E L E R

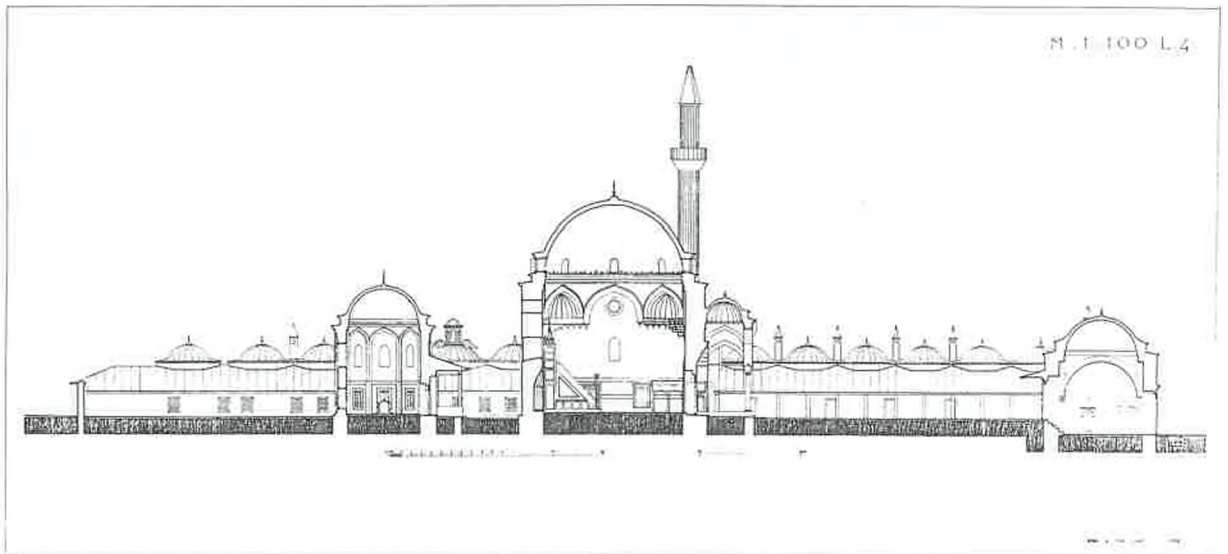
Lev. 4: Gebze, yerleşim ve çevresinin ölçeksiz krokisi. (1993, F.MÜDERRİSOĞLU-T.YAZAR)

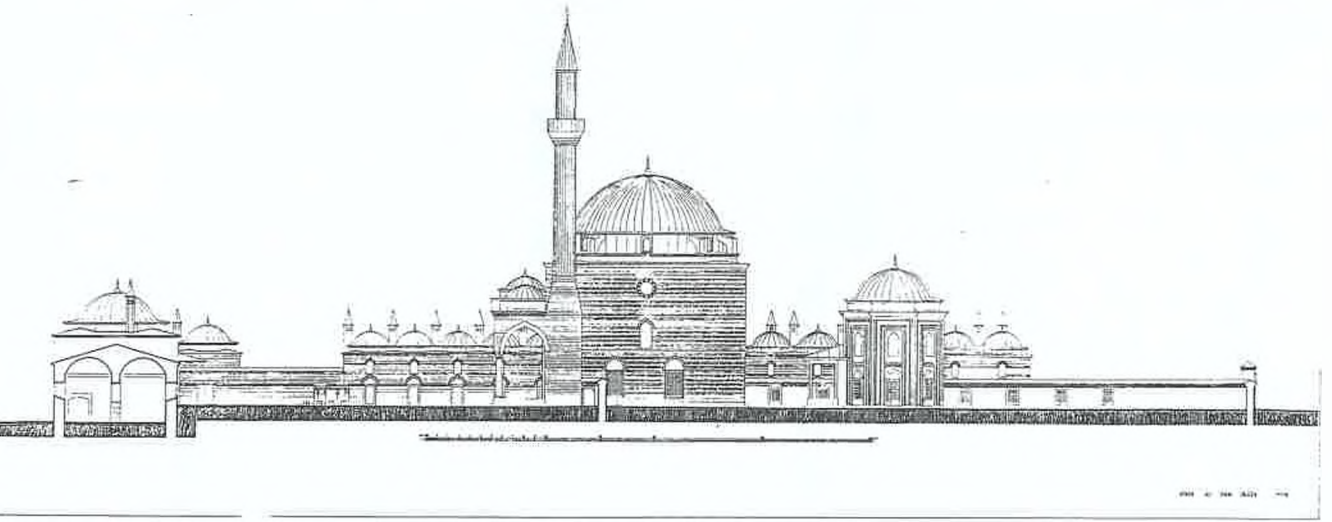
Lev. 5: Gebze, Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, vaziyet planı. (1938, A.S.ÜLGİN)

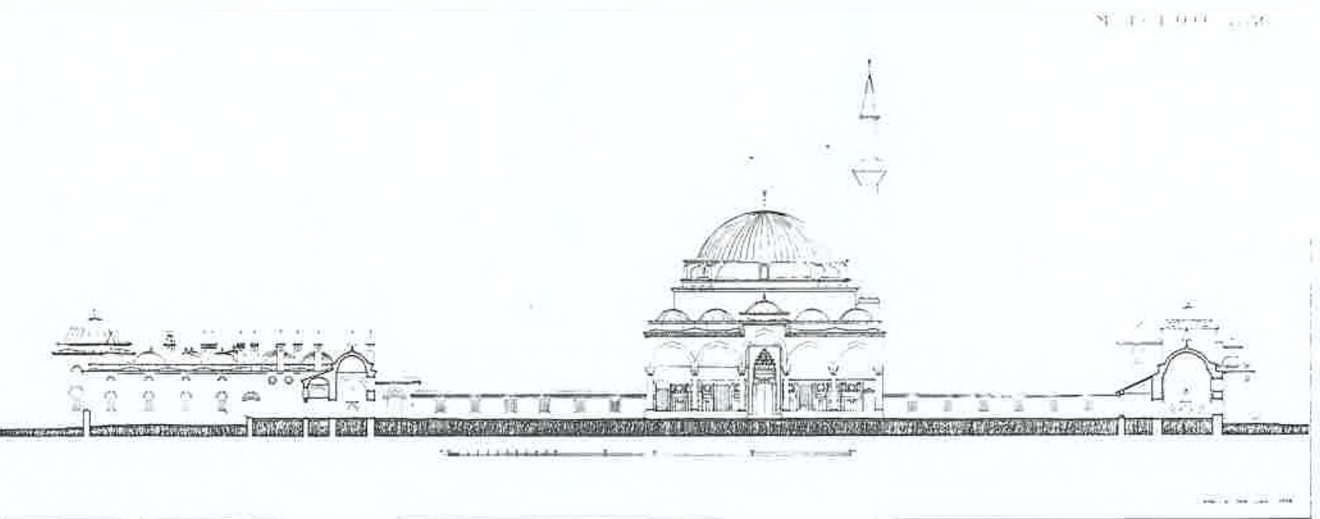
Lev. 6: Gebze, Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, rölöve planı. (1990, C.PARLA)

Lev. 7: Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, enine kesit (batı kanat). (1938, A.S.ÜLGİN)

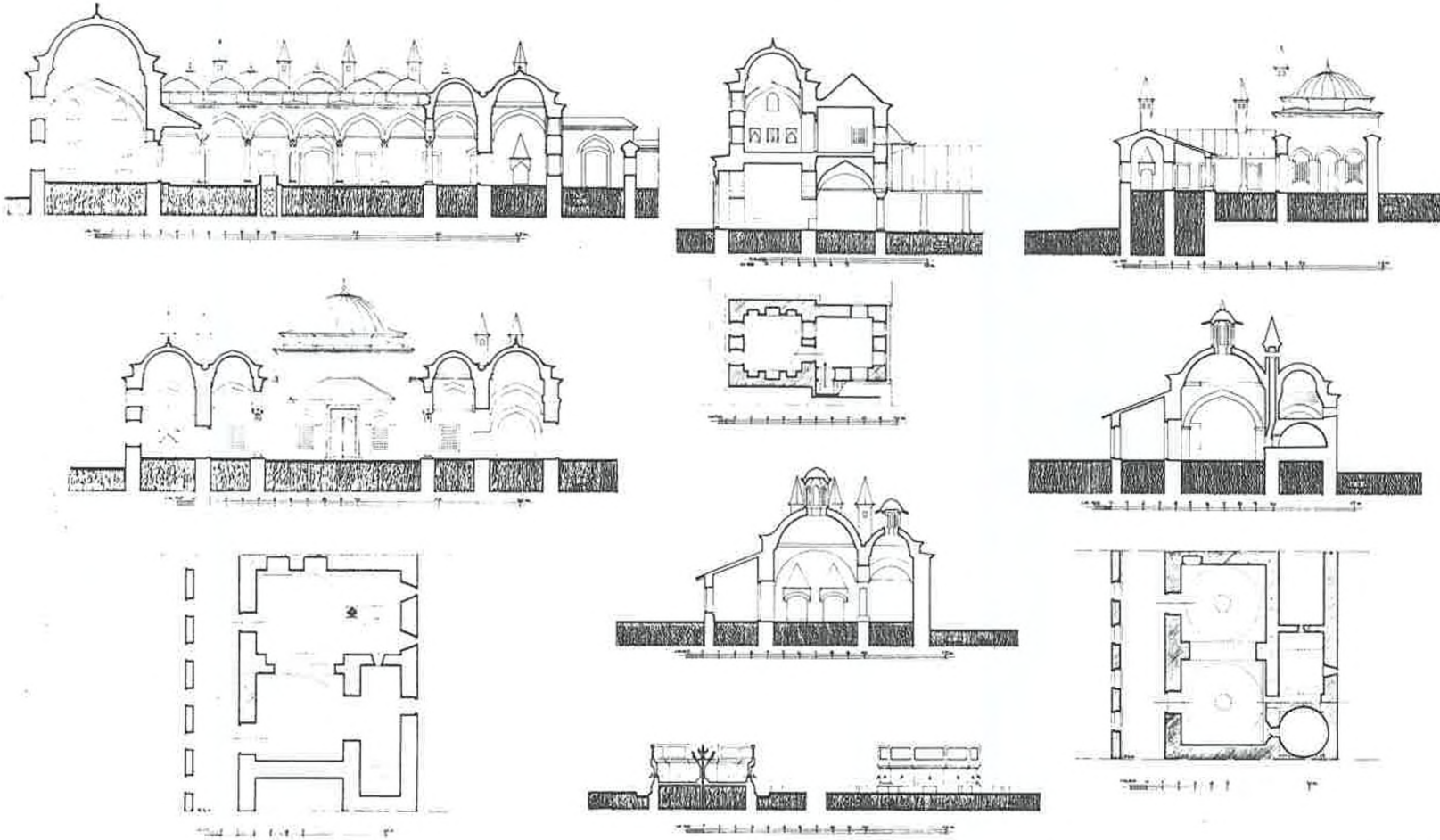

lev. 8: Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, enine kesit, (doğu kanat). (1938, A.S. ÜLGİN)

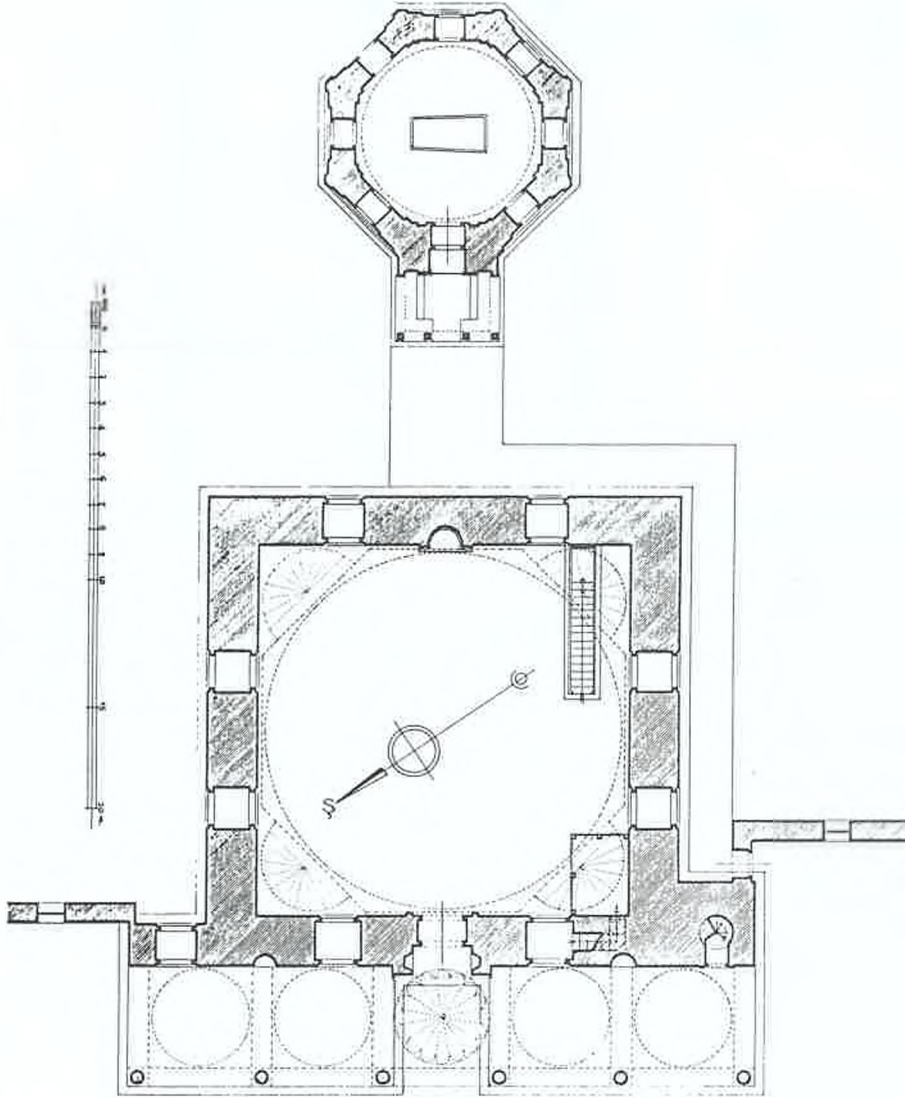
lev. 9: Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, boyuna kesit (kuzey kanat). (1938, A.S. ÜLGİN)

M.1:100 L.5

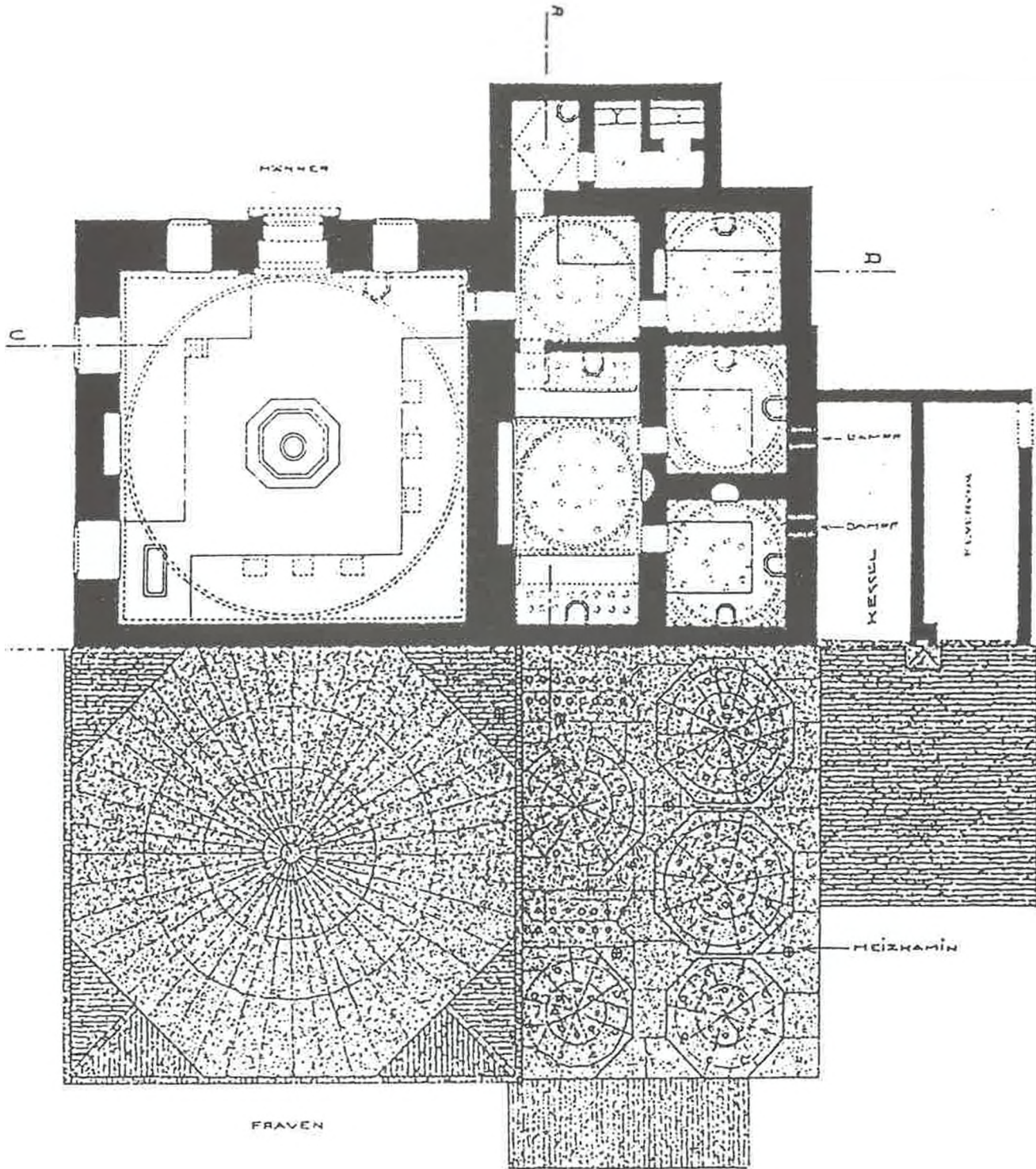

Lev. 10: Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, medrese, hânîkâh, imaret ve kütüphane, plan ve kesitler. (1938, A.S.ÜLGİN)

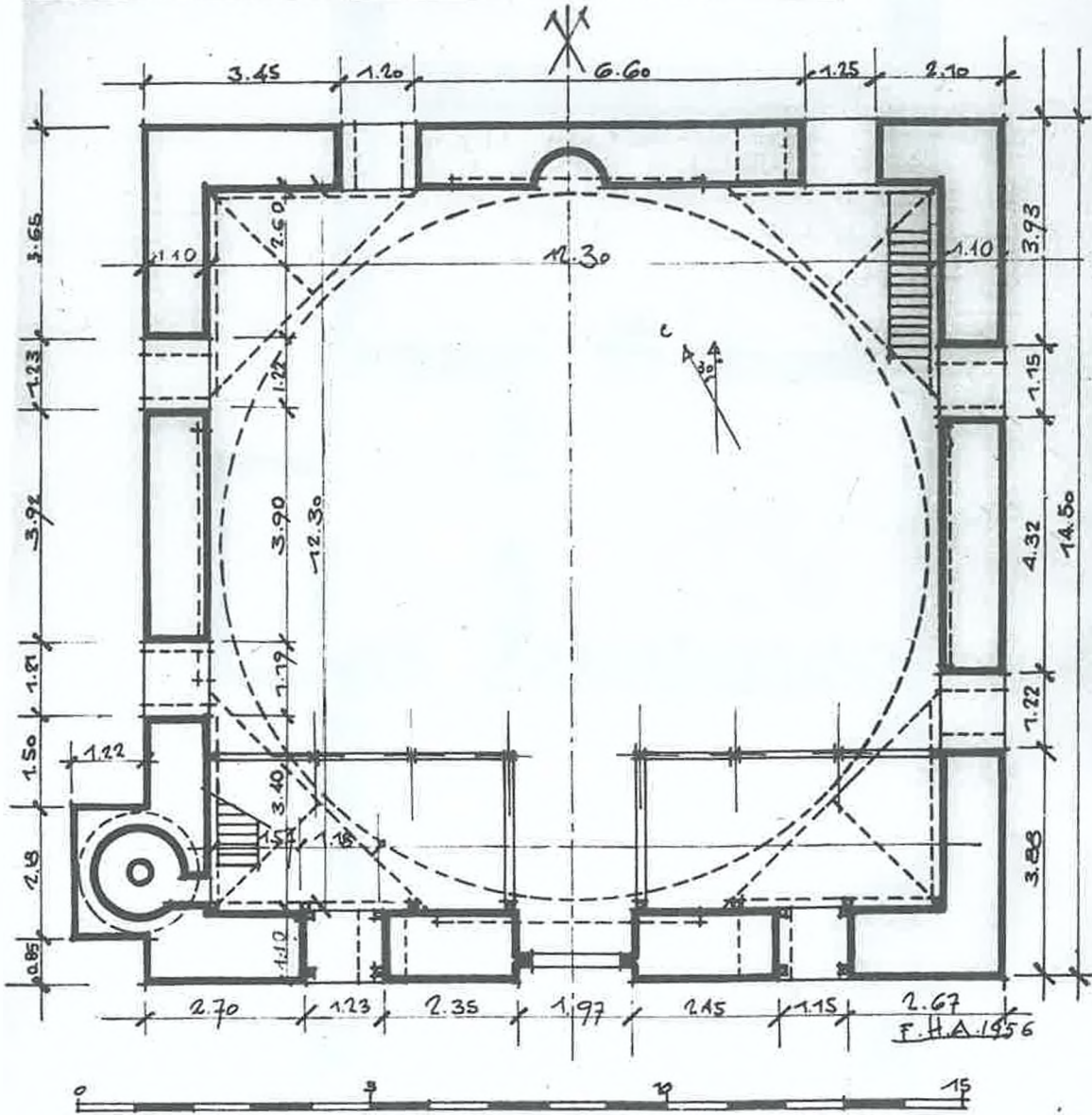
GEBZE MUSTAFA P. CAMII VE TÜRBE Sİ M.1:100

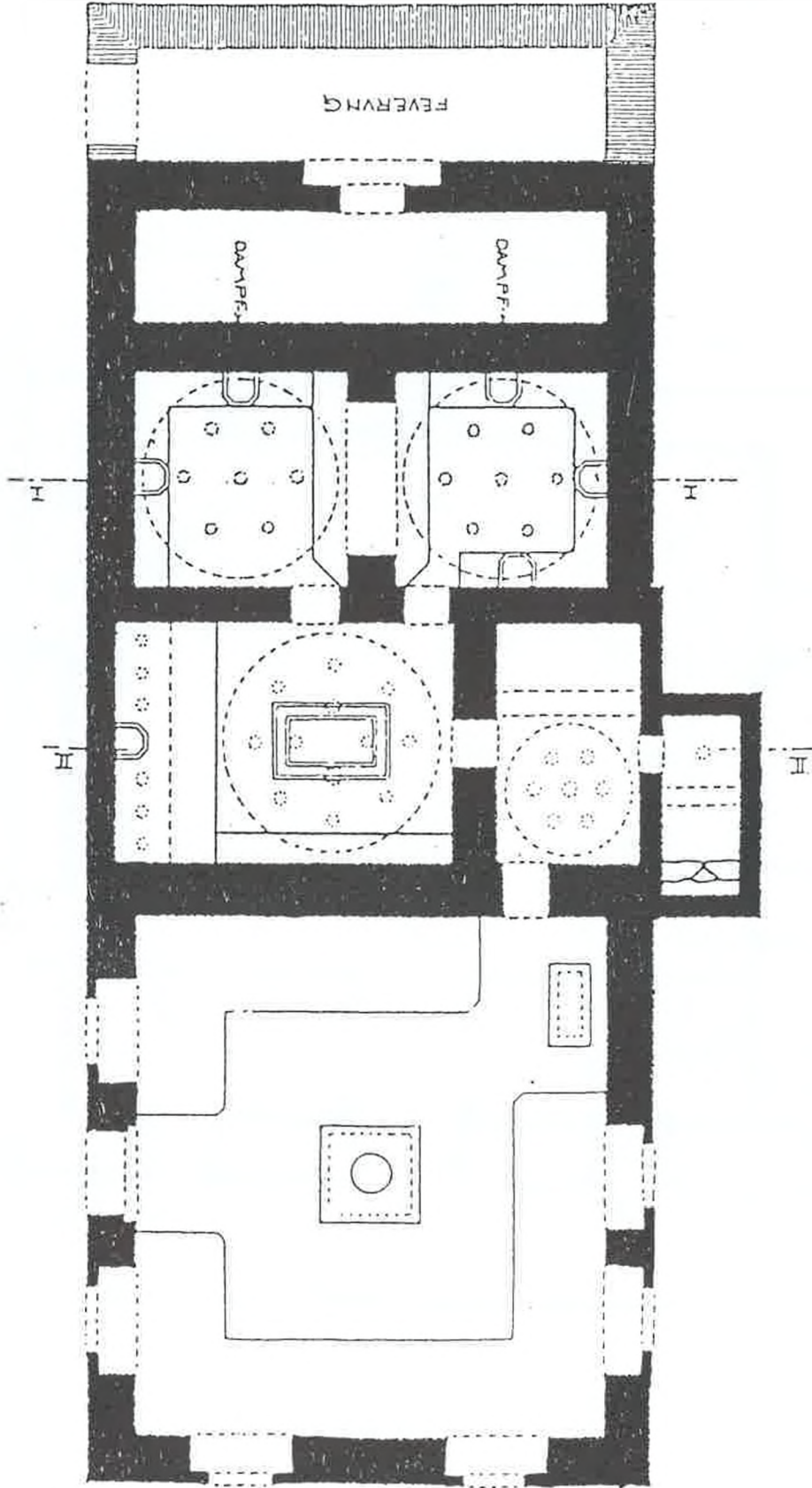
Lev.15: Gebze, Çoban Mustafa Paşa Camii ve türbesi, plan. (1938, A.S.ÜLĞİN)

Lev.46: Hamam, plan. (1927, K.Klinghardt)

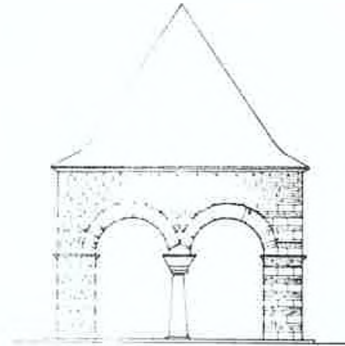
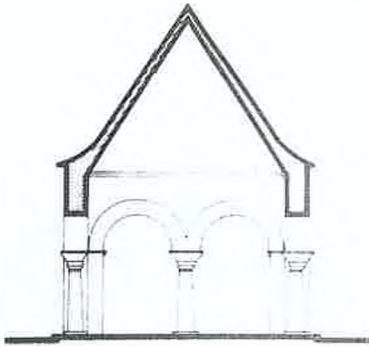
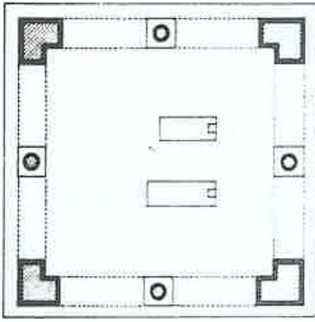

177. R. : Gebze Orhan Cami'i planı

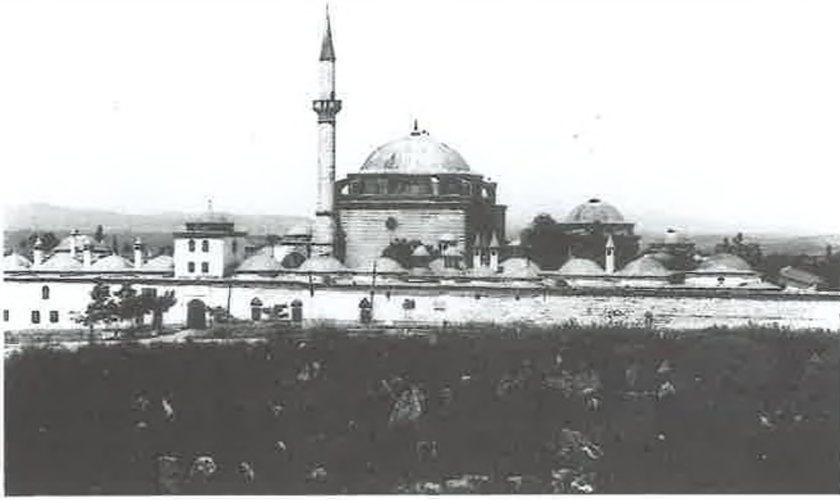
Lev.59: Gebze, Menzilhane Hamamı, plan. (1927, K.Klinghardt)

466

Plan 16 Gebze, Malkoçoğlu Mehmet Bey Türbesi

Lev.61: Gebze, Malkoçoğlu Türbesi, plan. (1989, Z.SÖNMEZ)

Lev. 11:
Külliye,
batı kanat,
genel görünüm.
(1953, VGM.
Arşivi)

Lev. 12:
Külliye,
doğu kanat,
genel görünüm.
(1953, VGM.
Arşivi)

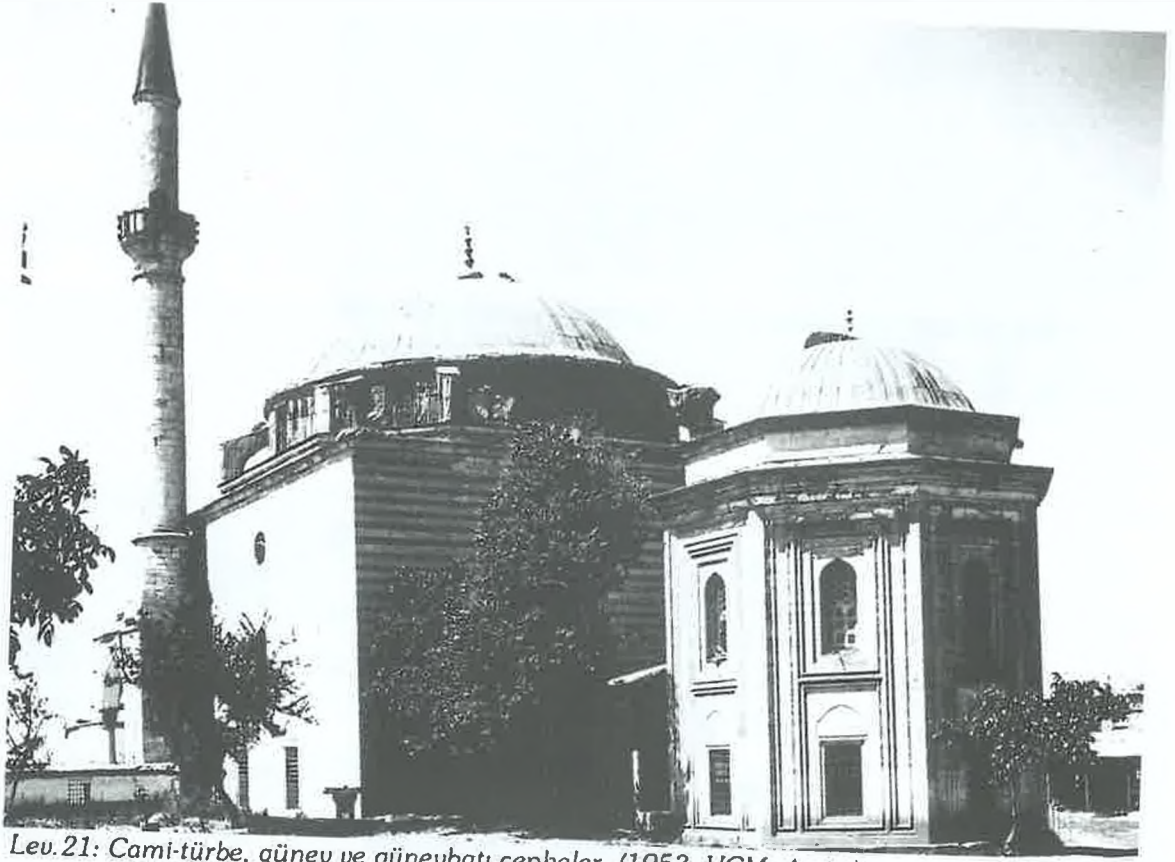

Lev.17: Cami, kuzey ve doğu cepheler. (1953,
VGM.Arşivi)

Lev.20: Cami, doğu cephe.

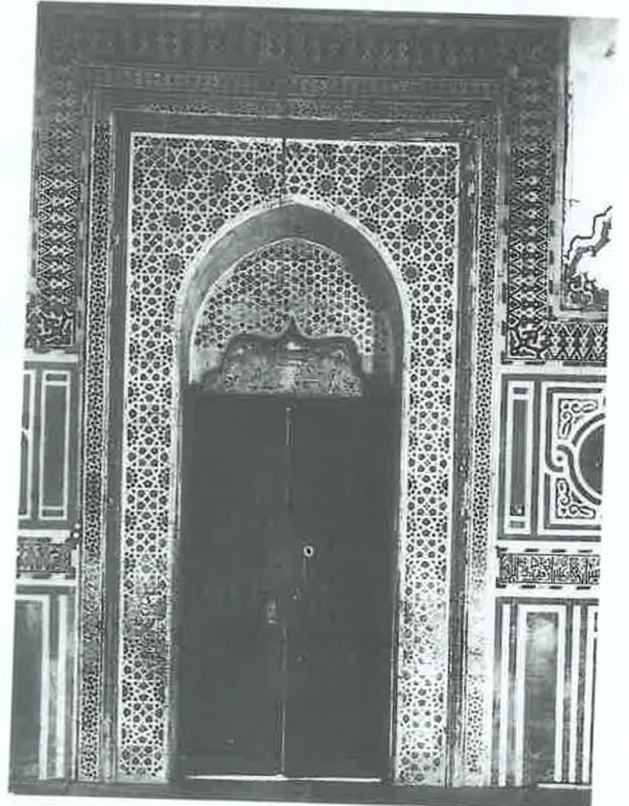
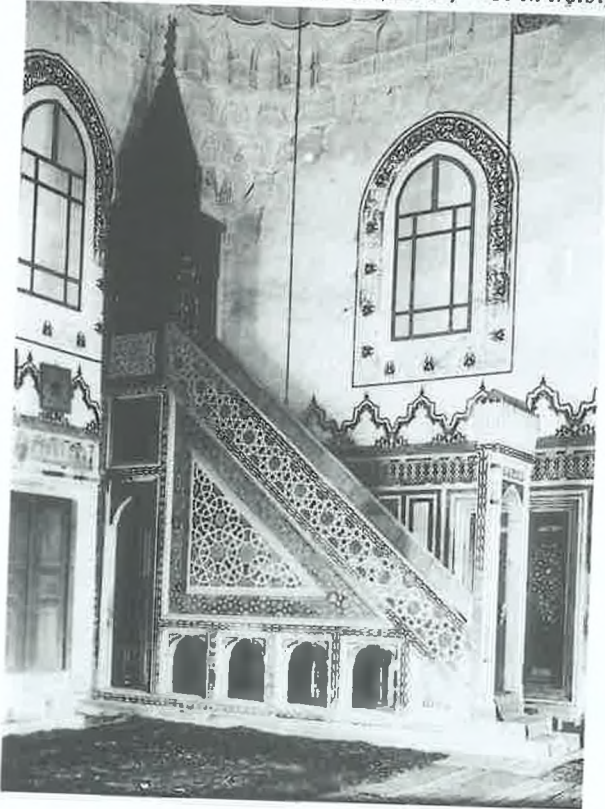

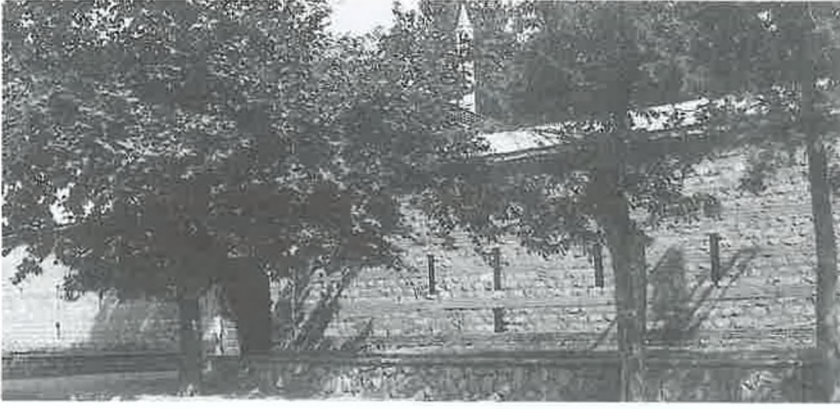

Lev.21: Cami-türbe, güney ve güneybatı cepheler. (1953, VGM. Arşivi)

Lev.23: Cami, harım, minber. (1953, VGM.Arşivi)

Lev.24: Cami, harım, taçkapının arka yüzü. (1953, VGM. Arşivi)

Lev.26:
Han,
kuzey cephe
ve giriş.

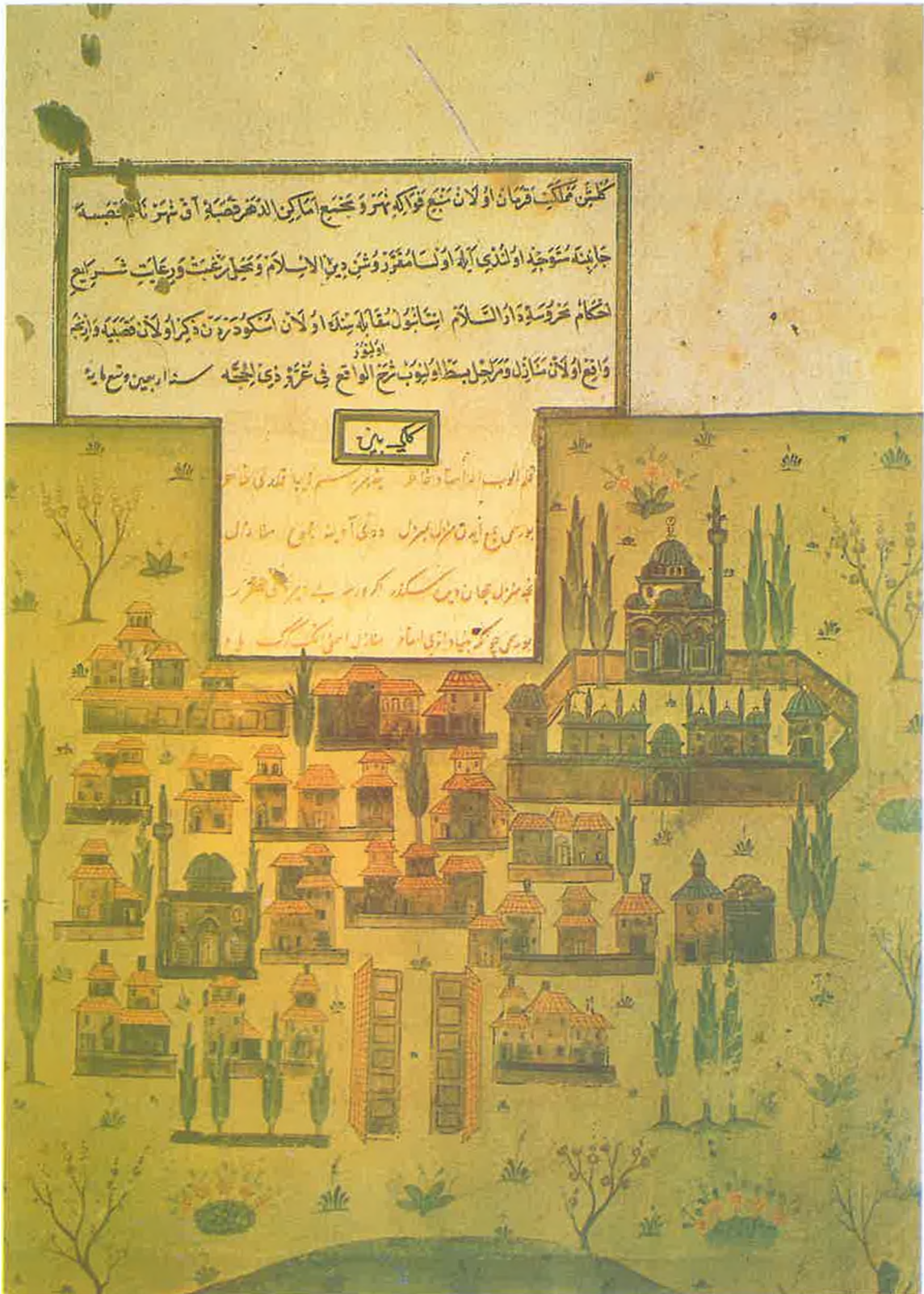
Lev.29:
Tabhane,
hânîkâh ile
birlikte üstten
genel görünüm.
(1953, VGM.
Arşivi)

Lev.31:
Paşa Odaları,
batı taşkapı ile
birlikte avludan
genel görünüm.

Lev.33:
Hânîkâh/ Tekke,
avlu ve
çevresindeki
mekânlar.
(1953, VGM.
Arşivi)

Lev. 13: Külliye, güneyden genel görünüm (1984).

Lev.14: Külliye, kuzeybatı cepheden üstten genel görünüm.

Lev.18: Cami, son cemaat yeri.

Lev. 16: Cami, kitabe.

Lev. 19:
Cami,
son cemaat
yerindeki
bezemeler.

Lev.22: Cami, harim, güney duvar.

Lev. 25:
Cami,
harim,
kubbeye
geçiş sistemi.

Lev. 27:
Han,
orta bölüm
(giriş)

Lev.30: Tabhane, doğu cephe.

Lev. 28:
Han,
batı bölüm
(ahır).

Lev. 32:
Paşa Odaları,
dış auluya bakan
revak.

Lev. 35: İmaret, batı cephe ve tarihi yol (Bağdat Caddesi).

Lev.34:
Hânikâh/Tekke,
kuzeydoğu cephe.

Lev.37: İmaret, mutfak bölümü.

Lev. 38: İmaret, yemek salonu.

Lev.42: Kütüphane, altta külliye'nin batı girişi.

Lev. 45: Türbe, iç görünüm, Çoban Mustafa Paşa'nın mezarı.

Lev.39: Medrese, kitabe.

Lev.41: Medrese, güney cephe, taçkapı.

Lev. 44: Türbe, giriş ve doğu cephe.

Lev. 58: Gebze, Orhan Gazi Camii, kuzey cephe.

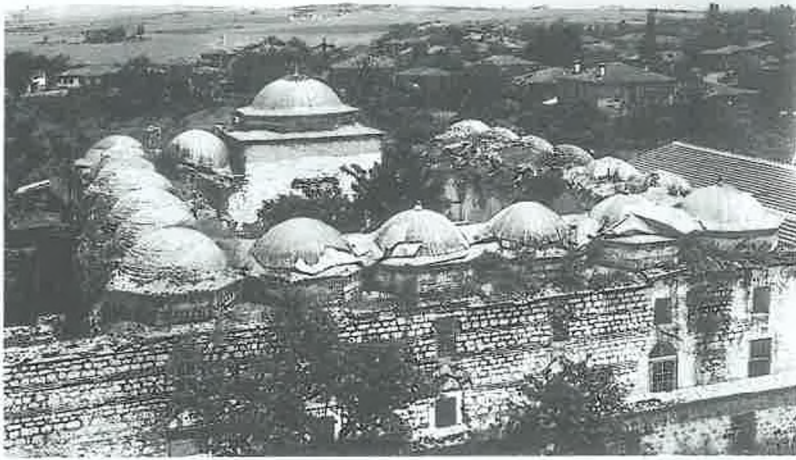
Lev.47: Hamam, giriş cephesi, erkekler bölümü girişi.

Lev.56: Dış avlu, cami-medrese-tabhane arasında oluşan sokak.

Lev. 36:
İmaret,
dış avludan
doğu cepheye
bakış.

Lev. 40:
Medrese,
genel görünüm.
(1953, VGM.
Arşivi)

Lev. 43:
Türbe,
kuzey ve
doğu cephe.
(1953, VGM.
Arşivi)

Lev. 48:
Hamam,
arka cephe,
kadınlar bölümü
girişi.

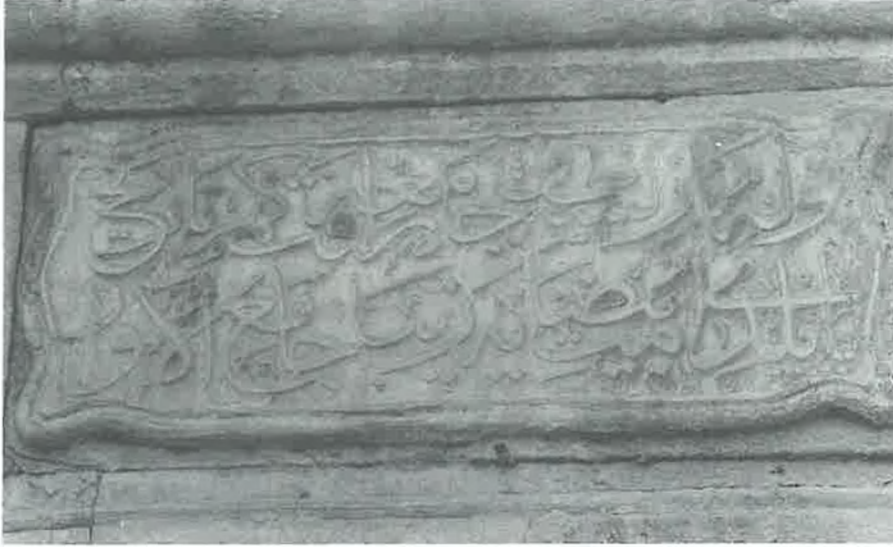

Lev. 49:
Helâ,
medrese-tabhane
arasındaki
kısım.

Lev. 50:
Dış avlu,
güney taşkapı.

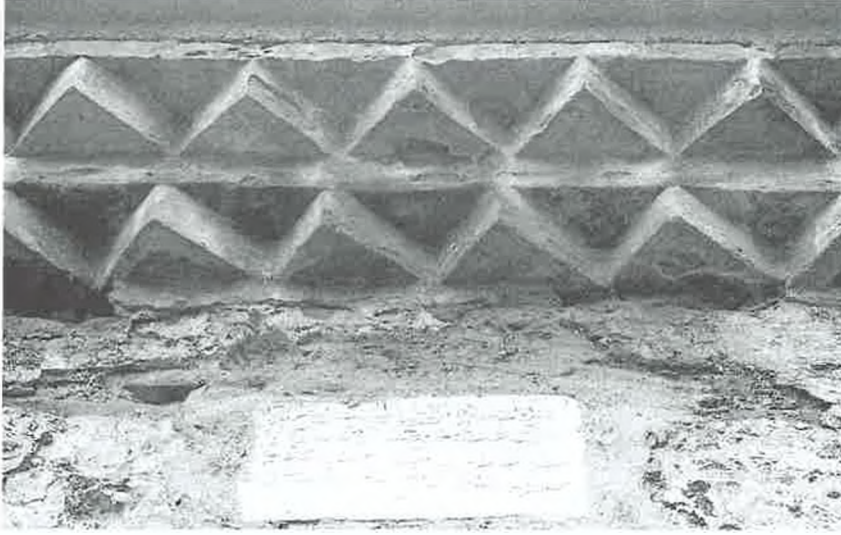
Lev. 51:
Dış avlu,
güney taçkapı
onarım kitabesi
ve tuğra.

Lev. 52:
Dış avlu,
güney taçkapı
onarım kitabesi.

Lev. 53:
Dış avlu,
güney taçkapı,
tuğra.

Lev. 54:
Dış avlu,
güney taçkapı
arka yüz,
onarım kitabesi.

Lev. 55:
Dış avlu,
güney taçkapı
arka yüz,
onarım kitabesi.

Lev. 60:
Gebze,
Menzilhane
Hamamı,
giriş cephesi.